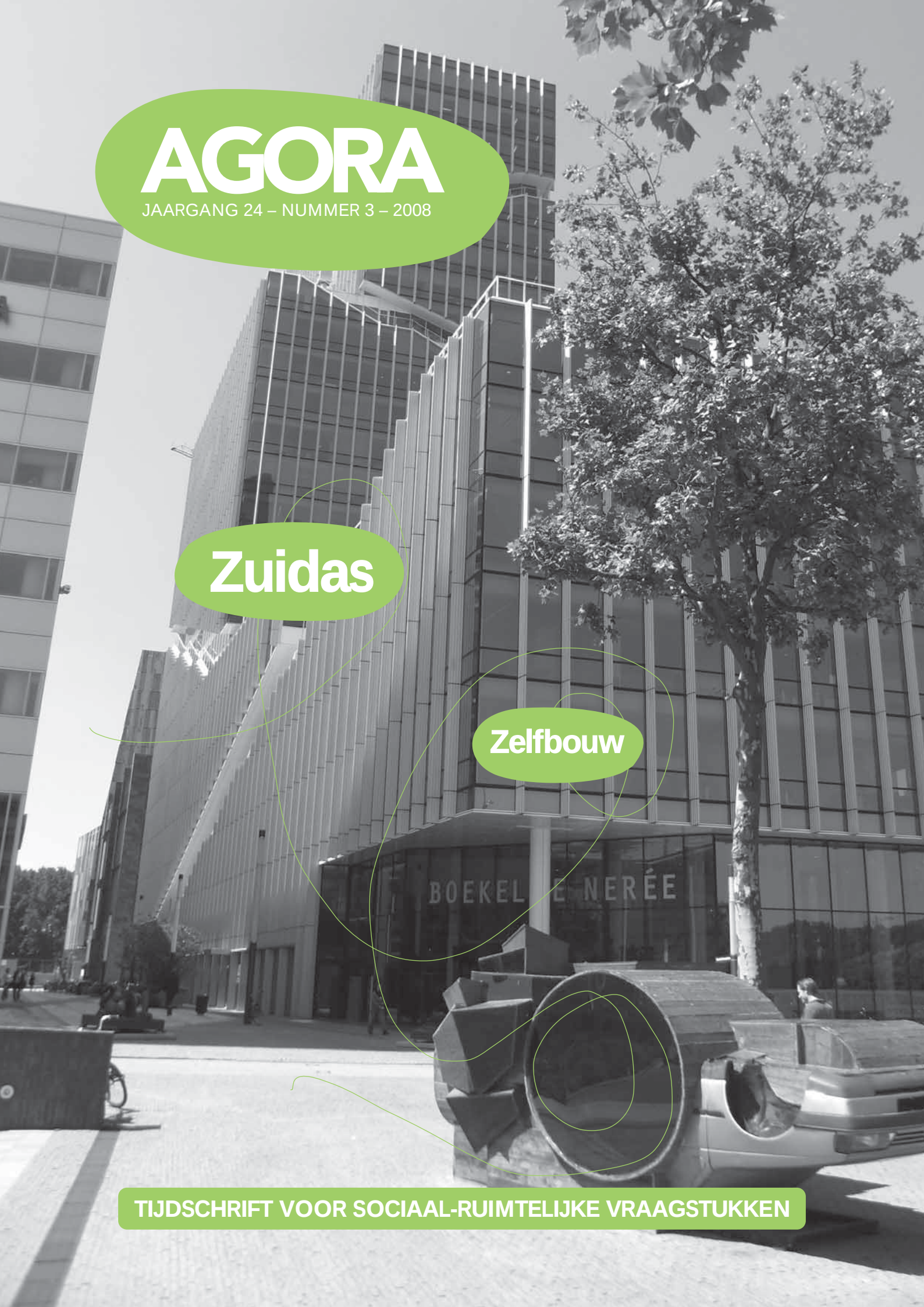

The background of the cover is a black and white photograph of a modern, multi-story building with a glass and metal facade. In the foreground, there is a large, abstract sculpture made of stacked blocks and a large circular ring. A large tree is on the right side. The magazine title 'AGORA' is in a green oval at the top left. The issue information 'JAARGANG 24 – NUMMER 3 – 2008' is below it. The main theme 'Zuidas' is in a green oval in the middle left. The sub-theme 'Zelfbouw' is in a green oval in the middle right. The magazine's full name 'TIJDSCHRIFT VOOR SOCIAAL-RUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN' is in a green bar at the bottom.

AGORA

JAARGANG 24 – NUMMER 3 – 2008

Zuidas

Zelfbouw

TIJDSCHRIFT VOOR SOCIAAL-RUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Redactioneel

FOTOGRAFIE Rijk van Kooy

FOTOGRAFIE OMSLAG Karsten van Loon

Zuidas: Langs de ringweg A10 wordt gebouwd aan een project met een voor Amsterdamse begrippen ongekende omvang.

Volgens het Projectbureau Zuidas is het voor kantoren dé toekomstige toplocatie van Nederland. Borden van bouwbedrijven met veelbelovende projecties van wat komen gaat staan tussen betonnen skeletten van kantoortorens in aanbouw. Zowel de hoogte van de bebouwing als de ambities zijn voor Amsterdamse begrippen ongekend: tot 2032 plant men een vervijfvoudiging van het bestaande vloeroppervlak tot ongeveer 2,7 miljoen vierkante meter. Een publiekprivaat samenwerkingsverband tussen verschillende overheidslagen, enkele grote banken en de Nederlandse Spoorwegen zal het project moeten gaan uitvoeren. De Zuidasontwikkeling staat niet op zichzelf. Internationaal gezien is er al een tijd sprake van een grote hausse aan vergelijkbare publiekprivate megaprojecten, zoals Canary Wharf in Londen, Potsdamer Platz in Berlijn en het Guggenheim in Bilbao. Stedelijke ontwikkeling lijkt dan ook in toenemende mate plaats te vinden aan de hand van grootschalige prestigieuze bouwprojecten. Naast de bewondering die de schaal-grootte en complexiteit van deze projecten afdwingt, is er echter ook kritiek te horen, niet in de laatste plaats in de academische literatuur. Veel megaprojecten kampen met kostenoverschrijdingen, leveren niet de voorgespiegelde opbrengsten of lijden aan democratische tekortkomingen.

Tot voor kort leek de bouw van de Zuidas – met uitzondering van de directe omgeving – redelijk onopgemerkt aan stad en land voorbij te gaan. De laatste maanden echter, tijdens de productie van dit themanummer, kwam daar plotseling verandering in. Was eerder de overname en ontmanteling van de ABN AMRO bank al groot nieuws, later vulde een schandaal rond vastgoedfraude de kranten, gevolgd door het uitstappen van mediatycoon Van den Ende. Ten slotte meldden private financiers geen heil te zien in de huidige opzet van het project. De Zuidas lijkt door deze tegenslagen in zwaar weer beland. Aangezien de besluitvorming over de Zuidas dit jaar een doorslaggevende fase ingaat, lijkt het AGORA een zinvol moment om ruimte te geven aan een discussie over de Zuidas en megaprojecten meer in het algemeen. Aan die discussie heeft het tot op dit moment ontbroken.

Zelfbouw: Vrijwel overal ter wereld is het de normaalste zaak dat mensen hun eigen huis bouwen. Zo niet in Nederland.

In plaats van varia-artikelen brengt AGORA ditmaal een minithema over zelfbouw: een onderwerpskeuze die veel niet-Nederlanders wat vreemd in de oren zal klinken. In de meeste landen is het namelijk volstrekt vanzelfsprekend dat mensen ervoor kunnen kiezen om hun huis zelf te ontwerpen en eigenhandig te bouwen, maar in Nederland heeft de overheid de afgelopen honderd jaar nauwgezet gepland waar, hoe en

door wie er gebouwd werd.

Sinds kort is echter het zogenaamde particuliere opdrachtgeverschap in opkomst. Eerst nog alleen in landelijk gebied, maar nu ook steeds meer in het dichtbevolkte westen, waar inmiddels gesproken kan worden van een heuse hype. Elke zichzelf respecterende nieuwbouwlocatie heeft tegenwoordig enkele zelfbouwkavels waar kopers hun eigen huis op mogen bouwen. Natuurlijk niet zonder enige voorwaarden – het blijft Nederland – maar voor de Randstad is dat toch uniek. Voormalige groeikern Almere, een exponent van de strikt gestuurde Nederlandse ruimtelijke ordening, zet in haar ambitie om een echte grote stad te worden zelfs vol in op zelfbouwers. Deze strategie lijkt succesvol, want de aangeboden kavels gaan als warme broodjes over de toonbank en trekken een publiek aan dat anders nooit in deze suburbane omgeving was gaan wonen.

Toch wordt de zelfbouwhype niet louter enthousiast ontvangen. Planners vrezen voor versnipperde stedenbouw, en veel Nederlandse architecten zijn bang voor zogenaamde 'Belgische toestanden': het ordeloos verrijzen van in hun ogen smaakloze woningen. AGORA ging op zoek naar buitenlandse voorbeelden die bij het denken over zelfbouw en de organisatie ervan in Nederland van dienst kunnen zijn. Uiteenlopende ervaringen in Vlaanderen, Portugal en Zuid-Afrika leren dat 'stedenbouw-van-onderop' veel kansen biedt, maar ook zo zijn valkuilen kent.

Redactie AGORA

Thema: Zuidas

04 De prijs van de Zuidas

INLEIDING Merijn Oudenampsen, Justus Uitermark & Jesper van Loon

07 Megaprojecten en het democratisch tekort

INTERVIEW Merijn Oudenampsen & Justus Uitermark

11 De verspilling van de netwerkstad

ESSAY Gerard Wigmans

14 Amsterdam krijgt de Zuidas die ze verdient

BELEIDSANALYSE Stan Majoor

17 Dokmodel als idee-fixe

CASESTUDIE Geurt Keers & Rob de Wildt

19 Klein maar fijn

INTERVIEW Merijn Oudenampsen & Jesper van Loon

22 Onderzoek naar de Zuidas: u vraagt, wij draaien

KRITIEK Martin Cobian

26 De legitimiteit van externe financiering

REPLIEK Willem Salet

27 Het onverwachte gelijk van toberige planologen

COLUMN Ewald Engelen

Minithema: Zelfbouw

31 Zelfbouwstad

INLEIDING Christien Klaufus

35 Dynamisch design heeft toekomst

CASESTUDIE Ekim Tan

39 Vrij wonen in Vlaanderen

ESSAY Mantien Devriendt & Lomme Devriendt

43 Wonen zoals iedereen?

CASESTUDIE Caroline Newton

47 Private geluidbubbles en stedelijke openbaarheid

BOEKRECENSIE Yvonne Rijpers

48 De exploitatie van neo-bohemia

BOEKRECENSIE Peter van Hamersveld

50 Overleefgemeenschappen

SCRIPTIERECENSIE Marloes Wevers

51 Colofon / Het volgende nummer

De prijs van de Zuidas

AUTEURS Merijn Oudenampsen, Justus Uitermark & Jesper van Loon

FOTOGRAFIE Chris Shoreflyer & Jesper van Loon

Bedrijfsleven en politiek waren jarenlang eensgezind: op de grens van de Amsterdamse stadsdelen Zuid en Buitenveldert moest een nieuwe toplocatie – de Zuidas – gerealiseerd worden met een voor Nederland ongekende ruimtelijke kwaliteit. Nu is er echter een impasse in de besluitvorming.

Het is de lente van 2006. Grimbert Rost van Tonningen, een populaire spreker en adviseur van het Nederlandse bedrijfsleven, geeft een presentatie over de toekomst van de Nederlandse economie. Rost van Tonningen presenteert twee scenario's. Op één sheet staat de Zuidas afgebeeld met het woord 'innovatie' ernaast. Op de volgende sheet wandelt een traditioneel gekleed ouder koppel over de Zaanse Schans: het 'museum' scenario. In het eerste scenario "geldt Nederland binnen Europa als toplocatie voor het bedrijfsleven", in het tweede scenario "leiden wij Amerikaanse, Indiase en Chinese toeristen langs onze kunstschaten tegen een bescheiden fooi." Om de boodschap kracht bij te zetten staat er met hoofdletters "WELVAART" bij het eerste plaatje en "ARMOEDE" bij het tweede. Het is alles of niets, erop of eronder, aan de Zuidas of op klompen. Het contrast zegt veel over de emotionele economie van megaprojecten. Aan de ene kant bestaat er de angst om achter te blijven, om de economische wedloop te verliezen van andere Europese steden en opkomende grootmachten als China en India. Aan de andere kant is er de hoop dat megaprojecten de overgang naar een nieuwe periode van vooruitgang en innovatie markeren.

Binnen de voorstelling van Rost van Tonningen is er geen ruimte voor twijfel: de overheid moet zwaar investeren in het optuigen van toplocaties. Voor de Zuidas zou dit betekenen dat de gemeente Amsterdam kiest voor het zogenaamde dokmodel, waarbij wegen en rails onder de grond worden gebracht. De extra ruimte die zo wordt gecreëerd, wordt volgens de plannen gebruikt om het absolute topsegment van de kantorenmarkt te bedienen. In de flanken van de Zuidas kunnen bovendien duizenden woningen worden gerealiseerd. Het risico zou bovendien afgedekt worden door private partijen te laten participeren.

Om zeker te zijn dat de overheid geen risico's neemt die de markt niet aandurft, nam de Amsterdamse gemeenteraad in 2007 een motie aan van PvdA'er Bouwe Olij waarin werd vastgelegd dat het plan alleen doorgaat als ook private partijen deelnemen. En die wilden dat graag doen. De markt had immers zelf gekozen voor de Zuidas. "De Zuidas is de markt," aldus de directeur van het Projectbureau Zuidas in 2006. Volgens verantwoordelijk wethouder Maarten van Poelgeest zijn de risico's van het project te verwaarlozen. Onlangs nog beweerde hij dat er "weinig projecten in Nederland zijn waar[van] het risico zo beperkt is." Hij ziet zelfs ruimte om een aanzienlijk percentage sociale woningen te creëren en vermoedt dat de feitelijke kosten veel lager zullen zijn dan de huidige ramingen. Een prachtige kantoorlocatie met sociale woningen zonder risico: het is een aantrekkelijk perspectief voor zowel bestuurders als bedrijfsleven. Inmiddels is echter duidelijk dat de keuze voor het dokmodel verre van triviaal is.

Twijfels

Al vanaf het begin stelden critici de vraag of het wel nuttig of noodzakelijk is om grootschalige investeringen te doen in een gebied dat op eigen kracht al een stormachtige ontwikkeling doormaakt. Het Centraal Planbureau becijferde in 2003 dat het dokmodel een verlies van ongeveer een miljard zal opleveren. De Zuidas zal bovendien vooral bedrijvigheid van elders aantrekken en weinig nieuwe werkgelegenheid genereren. Met de overname en toekomstige ontmanteling van de ABN AMRO bank valt een van de grote trekkers van het project weg. Ook Van den Ende wil zijn theater uiteindelijk toch niet vestigen aan de Zuidas. De private financiers die de Zuidas altijd stilzwijgend hadden gesteund, lieten onlangs ook van zich horen. Ze zien het niet zitten dat de overheid een deel van ruimte wil gebruiken voor sociale woningen, en ze eisen dat hun risico's gelimiteerd worden. De meest recente dreun voor de Zuidas zijn geruchten over vastgoedfraude aan de Zuidas. Tegen ten minste één notaris is inmiddels een tuchtrechtelijk onderzoek ingesteld.

Politieke voorstanders van de Zuidas laten zich vooralsnog niet uit het veld slaan. Olij, hetzelfde gemeenteraadslid dat eerder private financiering als voorwaarde zag voor de realisatie van het dokmodel,

pleitte onlangs op de voorpagina van dagblad *Het Parool* voor een publieke alleingang. Wethouder Van Poelgeest onderzoekt momenteel "terugvalopties" om het dokmodel te realiseren zonder gelijkwaardige deelname van private financiers. Het lijkt erop dat de Amsterdamse politici hun keuze al gemaakt hebben, en ook de rijksoverheid is nog altijd voorstander van het dokmodel. De vraag is niet óf het project gerealiseerd wordt, maar hoe.

De ongunstige ontwikkelingen van de laatste jaren zouden volgens AGORA aanleiding moeten zijn voor bezinning. Nu het duidelijk is dat de keuze voor het dokmodel niet vanzelfsprekend is, ontstaat ruimte voor een open discussie waarbij zowel voorstanders als tegenstanders kunnen worden verleid om echt in debat te gaan. Behalve een uitwisseling van standpunten is dit nummer dan ook vooral een gezamenlijk pleidooi voor meer reflexiviteit. Reflexiviteit veronderstelt dat de auteurs zich niet alleen of hoofdzakelijk ingraven in cijfers en berekeningen, maar de Zuidas plaatsen binnen een breder geografisch en historisch kader. Het is dan ook duidelijk dat een discussie over de Zuidas nooit over het dokmodel alleen kan gaan. De Zuidas staat model voor een bepaald type stadsontwikkeling waarbij grote investeringen in hoopgevende projecten een sleutelrol vervullen.

De Zuidas wordt door voorstanders gezien als een innovatie op het gebied van stedelijke ontwikkeling, niet alleen door haar schaalgrootte en uitstraling, maar ook door de publiekprivate samenwerking. De Zuidas fungeert als een toekomstbeeld voor stedelijke ontwikkeling in Nederland. Megaprojecten elders in Europa, zoals het Potsdamer Platz in Berlijn, Canary Wharf in Londen en La Défense in Parijs vervullen een vergelijkbare rol. De ontwikkeling van dit soort grootschalige prestige-

projecten past in een internationale beleidstrend, waarin steden actief proberen hun economische concurrentiepositie te versterken. De hoeveelheid kapitaal aan infrastructuur en onroerend goed die men de komende decennia bij de Zuidas wil investeren, is daarmee verre van slechts een Amsterdamse aangelegenheid. Steden zijn wereldwijd verwickeld in een logica van onderlinge concurrentie en steken elkaar naar de kroon met ambitieuze bouwplannen. Het is onderdeel van een omslag in het ruimtelijke beleid van de klassieke territoriale verevening en evenredige spreiding van overheidsinvesteringen naar strategische concentratie van middelen op locaties en in sectoren die op internationaal vlak kunnen concurreren.

Met de groeiende populariteit van megaprojecten is er echter tegelijkertijd ook steeds meer kritiek in de internationale literatuur. De grootschaligheid en complexiteit van megaprojecten gaat vaak gepaard met grote risico's. Critici wijzen op tegenvallende opbrengsten en kostenoverschrijdingen, waardoor de projecten een onverwacht zware wissel trekken op publieke gelden. Vaak blijkt dat uiteindelijk slechts een kleine elite profiteert van maatregelen die in het publieke belang worden genomen. Geograaf Erik Swyngedouw spreekt in dit verband van negatieve herverdeling: juist de meest welvarende groepen en sectoren profiteren van overheidsinterventies. Swyngedouw is ook een van de meest uitgesproken critici van de besluitvorming rond megaprojecten. Hij stelt dat allerlei reguliere mechanismen voor democratische controle worden uitgeschakeld onder het mom van "uitzonderlijke omstandigheden". Die kritiek lijkt ook op te gaan voor de Zuidas, aangezien veel van de planvorming achter gesloten deuren plaatsvindt om te voorkomen dat vertrouwelijke bedrijfsinformatie op straat komt

Met de klok mee: Canary Wharf (Londen), Potsdamer Platz (Berlijn), La Défense (Parijs) en de Zuidas (Amsterdam).

te liggen. Alle reden dus om het debat open te breken.

De Zuidas in perspectief

Om de Zuidas in internationaal perspectief te plaatsen, begint dit themanummer met een interview met de Deense hoogleraar Bent Flyvbjerg over zijn onderzoek naar megaprojecten in meer dan twintig landen. Volgens Flyvbjerg is de functie van de private financiering bij dit soort projecten die van een lakmoesproef: "Als niemand zijn privékapitaal in een project wil investeren, is dat misschien een goede reden om het niet te bouwen." Hij bekritiseert 'machers' die per se hun stukje geschiedenis willen schrijven in weerwil van de risico's en oppositie. Ondanks dat hij in zijn onderzoek vond dat rationele besluitvorming rond megaprojecten zelden voorkomt – hij spreekt van list en bedrog, premoderne reflexen en tribale neigingen – acht hij de tijd rijp voor een nieuw model waarin transparantie en de betrokkenheid van de 'civil society' essentieel zijn.

Waar Flyvbjerg de nadruk legt op transparantie en het belang van democratische besluitvorming, wijst Gerard Wigmans, docent aan de Technische Universiteit Delft, op de fundamentele onzekerheden van stadsontwikkeling onder de huidige economische omstandigheden. Snelle marktfluctuaties dwingen steden tot een flexibele opstelling, en onzekerheden zorgen ervoor dat ontwikkeling per definitie meer speculatief wordt. Dat geldt niet alleen voor overheden, maar ook voor bedrijven.

Stan Majoor toont zich in zijn bijdrage een groot voorstander van de ontwikkeling van het megaproject Zuidas. Juist omdat hij grote kansen ziet voor een gedurfde stedelijke ontwikkeling pleit hij voor politisering van de besluitvorming. Hij ziet de huidige impasse als een kans om de plannen rond de Zuidas te radicaliseren. In plaats van jarenlang door te steggelen en te polderen over de kosten en opbrengsten, zou gekozen moeten worden voor een wervend plan: bouw de torens hoger, versterk het stedelijke karakter, verbreed het economisch profiel en organiseer publieke prijsvragen en participatie. Politisering is een integraal onderdeel van de strategie van radicalisering en noodzakelijk om de legitimiteit van de miljardeninvestering te waarborgen.

Een bescheidener variant van de Zuidas wordt voorgesteld door Geurt Keers en Rob de Wildt van RIGO Research en Advies. Zij pleiten voor het dijkmodel in plaats van het dokmodel en een verruiming van het plangebied, zodat de kosten en risico's beperkt blijven. Bij dit model is bovendien een flexibele vorm van planning mogelijk. Daartoe moeten bestuurders echter wel kritisch durven zijn ten opzichte van de ingeslagen weg.

Jos Gadet van de Amsterdamse dienst Ruimtelijke Ordening grijpt terug op de ontwikkeling van de IJoevers, het vorige Amsterdamse megaproject, dat mislukte. Hij vergelijkt de koers van het megaproject Zuidas met die van een mammoettanker: eenmaal op gang gekomen is die moeilijk van richting te veranderen. De dynamische stedelijke economie vereist volgens Gadet een flexibele en kleinschalige benadering. Die benadering heeft zich volgens hem al meer dan bewezen bij de succesvolle herontwikkeling van de IJoevers.

De drie laatste artikelen van het themagedeelte gaan specifiek in op de onderzoekspolitiek rond megaprojecten: wat is de rol van onderzoekers bij het ontwikkelen of juist bekritisieren van projecten als de Zuidas? Aan

de hand van een analyse van de inhoud en ontstaansgeschiedenis van het boek *Amsterdam Zuidas European space* (2005) beargumenteert sociaal geograaf Martin Cobian dat het academisch onderzoek rond de Zuidas is gevangen in een net van belangenverstrengeling. Cobian stelt dat de auteurs en redacteuren van het boek onderdeel zijn geworden van een neoliberale beleidsagenda en dat zij de keuzes voor de Zuidas trivialisieren in plaats van problematiseren. Willem Salet, een van de redacteuren van het boek en hoogleraar planologie aan de Universiteit van Amsterdam, stelt in zijn repliek dat Cobians "complottheorie" geen hout snijdt en dat hij juist pleit voor publieke financiering van het dokmodel.

Tot slot figureert de Zuidas als illustratie in het pleidooi van Ewald Engelen voor meer reflexiviteit binnen de planologie. Hij stelt dat het belang van ruimtelijke ingrepen zwaar wordt overschat. Een "bosje glanzende wolkenkrabbers" acht hij veel minder belangrijk voor economische groei dan bijvoorbeeld onderwijs of een ruimhartig immigratiebeleid. Hij stelt dat planologen en andere plannenmakers de neiging hebben om hun critici te negeren. Om het vertrouwen van burgers terug te winnen is het volgens hem noodzakelijk dat tegenpraak juist wordt georganiseerd.

Tweede kans

In dit nummer komen voor- en tegenstanders van het dokmodel aan het woord, maar het is niet simpelweg een strijdtonel van meningen over de vraag of infrastructuur onder of boven de grond moet. De discussie over de Zuidas raakt aan grotere thema's als het democratische gehalte van besluitvorming en de onzekerheden van stedelijke ontwikkeling. Waar wij met dit themanummer voor willen pleiten, is dat de discussie over de Zuidas tegemoet getreden wordt met een open vizier.

De keuze voor het dokmodel wordt veelal gepresenteerd als de enige logische beslissing in een context van groeiende internationale concurrentie of überhaupt niet publiekelijk verantwoord. Door de reeks van tegenslagen is duidelijk geworden dat de keuze voor het Zuidas Dok niet vanzelfsprekend is. Dat geldt voor het bedrijfsleven en dat zou zeker ook moeten gelden voor politici. Zo gezien krijgt het debat over de Zuidas door de huidige impasse een tweede kans. Die kans moeten politici grijpen om nu wél publiekelijk rekenschap te geven van alle voordelen, nadelen en risico's. Dat veronderstelt dat mogelijke alternatieven serieus worden bekeken. Het gaat tenslotte om een enorme investering op een zeer strategische locatie. Als het megaproject Zuidas wordt gerealiseerd, dan moeten we ten minste weten wie daarover heeft beslist, wat de prijs is en wie die prijs betaalt.

Merijn Oudenampsen (merijn.oudenampsen@gmail.com) is gastredacteur van AGORA en als onderzoeker verbonden aan de Jan van Eyck Academie. Justus Uitermark (j.l.uitermark@uva.nl) is redactieadviseur van AGORA en als onderzoeker verbonden aan de Amsterdam School of Social science Research, Universiteit van Amsterdam. Jesper van Loon (jespervanloon@gmail.com) is hoofdredacteur van AGORA.

Megaprojecten en het democratisch tekort

AUTEURS Merijn Oudenampsen & Justus Uitermark

FOTOGRAFIE Jesper Voldgaard & Sebastià Giralt

Als Bent Flyvbjerg naar megaprojecten in wereldsteden en aspirant-wereldsteden kijkt, ziet hij geen moderne overheden aan het werk maar tribale neigingen en predemocratische reflexen. Hij ontdekte dat budget-overschrijdingen en vertraging geen uitzondering maar regel zijn. Plannenmakers offeren de principes van democratische besluitvorming op aan hun ambitie om geschiedenis te schrijven.

De Deense professor Bent Flyvbjerg ontleedt met evenveel gemak accountantsanalyses als poststructuralistische theorie. In veel van zijn publicaties legt hij een verband tussen alledaagse planningspraktijken en fundamentele kwesties over macht, kennis en ratio. Zijn boeken laten empirisch en theoretisch zien dat de strijd om het beste plan vaak niet wordt beslecht door ratio, maar door macht. Megaprojecten

Bent Flyvbjerg

illustreren dit uitstekend: het blijkt dat de ambities en belangen van plannenmakers vaak zwaarder wegen dan het publieke belang.

Uit Flyvjergs onderzoek naar megaprojecten in ruim twintig landen bleek dat bij grote wegen de overschrijding gemiddeld meer dan twintig procent bedraagt, voor bruggen en tunnels meer dan dertig procent en voor spoorwegen zelfs meer dan veertig procent. Uit het feit dat kosten vrijwel nooit te laag worden ingeschat, kan worden afgeleid dat het niet simpelweg om onzorgvuldigheid gaat. Soms zijn plannenmakers verblind door ambitie, in andere gevallen houden ze bewust informatie achter om hun specifieke belangen te beschermen. En het gekke is: ze komen er nog mee weg ook.

“Lying pays off,” luidde daarom de eerste zin van het persbericht waarmee Technische Universiteit Delft haar nieuwe hoogleraar in september 2007 aankondigde. Flyvbjerg blijft werkzaam aan de Aalborg Universiteit, maar zal met een deeltijdaanstelling aan de TU in opdracht van het ministerie van Verkeer en Waterstaat een onderzoeksprogramma naar megaprojecten in Nederland opzetten.

Welke indrukken heeft u van Nederland en wat bent u van plan?

“Al in mijn eerste jaar als student geografie werd ik onderwezen over de planningcultuur in Nederland. Als concept en in de praktijk wordt planning hier veel intensiever gebruikt dan in andere Europese of westerse landen. Er is ook een sterke traditie wat betreft het realiseren van megaprojecten. Tegelijkertijd is er geen traditie om megaprojecten te bestuderen en te evalueren. Er is vooral een implementatiecultuur. Gewoon doen. En als je klaar bent: op naar het volgende project. Nooit stoppen of terugkijken. Het gaat zelfs zo ver dat vaak niemand antwoord kan geven op de simpele vraag: “Hoeveel heeft dit project gekost?” Dat is ongelofelijk. Het lijkt onderdeel van de Nederlandse

Guggenheim Museum, Bilbao.

cultuur, die de nadruk legt op implementatie, op dingen doen. Ik vind dit op zich positief, maar denk ook dat het goed is om terug te kijken en te leren van het verleden. Nederland is voor mij als onderzoeker dan ook een zeer stimulerende omgeving. We hebben nog geen resultaten, maar we zijn nu bezig een groot aantal projecten te bestuderen: de Betuwelijn, de hogesnelheidslijn, de Amsterdamse Noord/Zuidlijn, snelwegen, bruggen, spoortrajecten.”

In een van uw artikelen schrijft u dat u eens bent bedreigd door een ambtenaar die geen kritisch onderzoek wenste. Is zoiets in Nederland al voorgevallen?

“Nee, ik ben hier geen vijandigheid tegengekomen. Laat staan bedreigingen. Wat we in ons onderzoek doen, is het problematiseren van het conventionele model van infrastructuurontwikkeling. We laten zien dat de oude methode in het overgrote deel van de gevallen niet werkt. Er zijn slechte resultaten, en het kan efficiënter, zodat de belastingbetaler een hoop geld bespaard wordt, er een betere dienstverlening mogelijk wordt, er minder milieuschade is en ga zo maar door. We bedreigen feitelijk de gevestigde manier van zaken-doen. Als je een gevestigde praktijk bedreigt, kun je verwachten dat je aangevallen wordt door mensen die door middel van die praktijk in hun levensonderhoud voorzien.

Het viel echter alleszins mee, en ik heb in Nederland juist meer steun gekregen dan verwacht. Het onderzoek is gestart op een moment dat de problemen zichtbaar werden en mensen ervan doordrongen raakten dat dit een issue is. Onze onderzoeksgroep heeft veel geluk gehad met de timing van het boek *Megaprojects and risk. An anatomy of ambition*

(2003), die samenviel met enorme projecten zoals de Betuwelijn. In andere landen is het hetzelfde: de projecten zijn steeds groter geworden, waardoor ze tot zo'n groot financieel en politiek probleem zijn uitgegroeid.”

‘In Nederland is er geen traditie om megaprojecten te bestuderen of te evalueren.’

Wat is precies het probleem?

“Meestal worden megaprojecten ontwikkeld binnen een ministerie van transport of publieke werken in overleg met het ministerie van financiën. Inspraak is de laatste tien, twintig jaar gebruikelijker geworden, maar wordt vaak zo georganiseerd dat het plan er nauwelijks voor gewijzigd hoeft te worden. Het middenveld wordt amper betrokken. Feitelijk blijft de besluitvorming gesloten. Dit is een eerste onderdeel van het conventionele model: geen transparantie.

Een ander onderdeel is het onderschatten van de kosten, omdat je weet dat je terug kunt gaan voor meer geld. Als bekend is dat kostenoverschrijdingen er eigenlijk niet toe doen omdat je in een later stadium meer geld kunt krijgen, dan weet je absoluut zeker dat het ook zal gebeuren. Waarom niet immers? Niemand wordt ervoor bestraft. Nog een onderdeel van het oude model: geen risicoanalyse. Risico is een zeer nieuw concept, wat onbegrijpelijk is als je bedenkt hoeveel

risico er met deze projecten gemoeid is. Pas sinds een jaar of acht wordt risico serieus genomen. Deze drie punten zijn de belangrijkste karakteristieken van het oude paradigma.

De professionals die werken aan dit soort projecten zijn voornamelijk economen en ingenieurs. Zij zijn geschoold in Newtoniaans, deterministisch denken. Het is bijna Newtoniaanse mechanica: als je A doet, volgt B automatisch. In de stochastische wereld doe je A en is er een bepaalde kans dat B plaatsvindt. B kan echter ook niet plaatsvinden, en daarom moet je de kans, de variatie en dergelijke van B onderzoeken. Zo werkt de wereld: probabilistisch in plaats van deterministisch. Hoe moderner we worden, hoe meer we erachter komen dat alles met een bepaalde waarschijnlijkheid gebeurt. Denk bijvoorbeeld aan de notie van de risicomaatschappij. Veelal werken dingen niet zoals we verwachten. Het is een enorme opgave om een omslag in het denken van determinisme naar probabiliteit te bewerkstelligen.”

Hoe zou dat dan kunnen?

“We moeten een vorm van ‘governance’ bewerkstelligen die ook in andere delen van de maatschappij te vinden is. Het is bijna algemeen gebruik geworden om transparantie te verlenen, om het maatschappelijk middenveld erbij te betrekken. Dat moet ook bij megaprojecten. Een volgend punt is het opzetten van structuren waarin kostenoverschrijding niet wordt toegelaten, waarin die worden bestraft. Dit is een nieuw en inderdaad ook beangstigend idee voor de verantwoordelijke actoren – je kan opeens niet meer terugkomen voor meer geld. We zijn daarnaast ook voor de betrokkenheid van private financiers, niet zozeer omdat die sector dan meer kan gaan verdienen, maar als lakmoesproef. Als niemand zijn privékapitaal in een project wil investeren, is dat misschien een goede reden om het niet te bouwen.”

In Nederland worden ook private actoren bij megaprojecten betrokken, onder meer bij de Zuidas. Echter, bij publiekprivate samenwerking zien we vergelijkbare problemen als bij het oude paradigma. Bij de Zuidas bijvoorbeeld blijft de overheid verantwoordelijk voor het ultieme restrisico en wordt transparantie bemoeilijkt doordat informatie binnen de Zuidas NV bedrijfsgeheim is. Komt u deze problematische kanten van publiekprivate samenwerking ook in andere landen tegen?

“In een van mijn onderzoeksprojecten worden projecten met private financiering vergeleken met projecten die puur publiek zijn gefinancierd. Het onderzoek is nog niet klaar, maar het is wel duidelijk dat private financiering heel gecompliceerd is. Het kan averechts werken. Het bedrijfsleven heeft goede advocaten, accountants en boekhouders, die precies weten hoe ze gunstige contracten moeten schrijven. Als je deze mensen aan tafel zet met onervaren ambtenaren, wat denk je dan dat er gebeurt? Het bedrijfsleven krijgt de betere deal, want zij weet beter waar ze mee bezig is.

Maar het kan nog erger. Eerst geef je het meeste risico aan de private sector, dan loopt het project mis en neemt de publieke sector het risico weer over. Erger kan niet. Eerst betaal je de private sector voor het nemen van het risico en dan neem je het terug als het lastig wordt. Dat is vanuit het perspectief van het bedrijfsleven goed zaken doen: betaald

worden voor het nemen van risico dat er feitelijk niet is.

Als ik overheden adviseer, zeg ik dan ook: wees er zeker van dat je expertise net zo sterk is als die van private partijen. Publiekprivate samenwerking kan volgens mij nuttig zijn, maar dan moet je het wel goed doen, want anders creëer je een enorm grijs gebied waarin problemen nog erger kunnen worden dan met puur publieke financiering.”

Zonder ambitie en een gezonde dosis hoogmoed is het toch nooit mogelijk om iets moois neer te zetten?

“Daar ben ik het niet mee eens. Er zijn namelijk wel degelijk uitzonderingen – megaprojecten die wel op tijd en binnen het budget werden uitgevoerd. De Eiffeltoren en het Centre Pompidou zijn voorbeelden en meer recent het Guggenheim Museum in Bilbao. Volgens experts is dat een van de meest complexe gebouwen ter wereld, en het is zonder twijfel ook ontzettend ambitieus. Toch werd het op tijd afgerond en werd het budget niet overschreden. Met goede besluitvorming wordt niet voorkomen dat projecten doorgang vinden, maar wordt het mogelijk om de goede projecten te selecteren. Nu is het vaak omgekeerd: als je een verkeerde voorstelling van zaken geeft, heb je meer kans dat het project wordt gehonoreerd.”

‘Een project wordt eerder gehonoreerd als je een verkeerde voorstelling van zaken geeft.’

U legt veel nadruk op rationaliteit en weloverwogen beslissingen. Ook voor de Zuidas zijn veel berekeningen gemaakt, maar het lijkt erop dat die niet zo belangrijk zijn. Een van de planologen die wij daarover spraken, zei: “In een tijd van onzekerheid gaat het niet om nauwkeurige voorspellingen, maar om visie en lef. Als je iets mooi neerzet, komen de bedrijven vanzelf.” Komt u dat vaker tegen, geloof in visie in plaats van cijfers?

“In dit voorbeeld gaat het in ieder geval nog over iemand die zich bewust was van de noodzaak bedrijven aan te trekken en geloofde dat het project daarin succesvol zou zijn. Er is een nog meer ontaarde versie, namelijk dat men überhaupt niet bezorgd is over de marktvraag. Men wil het project hoe dan ook uitvoeren.

Een van de redenen daarvoor is wat ik monumentalisme noem: de minister die samen met de koningin het lint wil doorknippen. Het is een vorm van egoboost. Hier steekt een psychologie achter die we niet moeten onderschatten. Ik maak er nu een beetje een karikatuur van, maar ik denk dat deze psychologische mechanismen een rol spelen. Een minister zit gemiddeld vier tot zes jaar in zijn positie en hoeft zich geen zorgen te maken over het stadium waarin het project gaat opereren.

Je kunt hetzelfde zeggen over de ingenieurs. Het is een enorme sensatie voor een ingenieur of consultancybedrijf om betrokken te zijn bij het bouwen van de grootste brug of het grootste gebouw, of wat

dan ook. We hebben er op dit moment een hele hoop van over de hele wereld. Ik gaf laatst een presentatie met de architect die verantwoordelijk is voor het bouwen van een wolkenkrabber in Dubai. Het is nu al het grootste gebouw ter wereld, en het is nog niet eens klaar. Ze willen niet zeggen hoe hoog het gaat worden, omdat ze niet willen dat de concurrentie het weet. Zodra zij het openbaar maken, zal er iemand naar voren komen die een nog hoger gebouw gaat plannen. Dat is het spel wat men speelt. Voor ingenieurs is dat een opwindende bezigheid en voor architecten ook. Om deel te nemen aan zo'n project is al een motivatie op zich.

Je hebt dus al deze verschillende belangen, waardoor het voor enkele grote en relatief invloedrijke groeperingen niet zo belangrijk is om rekening te houden met de toekomstige vraag van de markt."

Dat raakt aan een groter thema, namelijk dat plannenmakers vaak helemaal niet zo rationeel zijn als we veronderstellen. In *Rationality and power: democracy in practice* (1998) heeft u het over predemocratische normen en tribalisme.

"Het is zoals Freud zei: 'beschaving is een vernislaag.' Een democratische samenleving is naar mijn idee beschaafder dan een tribale samenleving, maar wie zich ingraaft in de details, zoals ik deed voor *Rationality and power*, ziet dat democratie geen bijzonder grote rol speelt. Dan lijkt het meer op een tribale samenleving. In mijn boek voer ik het terug op de lokale cultuur van honderden jaren daarvoor, voordat er sprake was van enige vorm van democratie in Denemarken. Er werd niet in dat soort termen gedacht. Het ging om gildes en belangenorganisaties. De goudsmiden hadden een gilde, de kooplui hadden een gilde, de slaggers hadden een gilde; dat is het soort tribalisme dat ik nog steeds als een belangrijke kracht in de Deense politiek zie, in ieder geval op lokaal niveau. Nu ik het nationale en internationale niveau bestudeer, zie ik daar iets vergelijkbaars."

Het lijkt erop dat u streeft naar rationaliteit. U stelt dat daarvoor machtsongelijkheid zoveel mogelijk verminderd moet worden.

"De belangrijkste woorden zijn: 'zoveel mogelijk'. Ik geloof namelijk niet dat macht ooit volledig gelijk verdeeld zal worden. Anders dan Habermas geloof ik niet dat je zoiets kunt hebben als communicatieve rationaliteit, waarbij macht helemaal verdwijnt, maar als ideaal is het nuttig. Het is een interessant gedachte-experiment om te bedenken hoe onderhandelingen, groepsprocessen of de samenleving eruit zouden zien als communicatie vrij zou zijn van macht. Ik ben echter een empirische onderzoeker. Pure communicatieve rationaliteit kan je nooit vinden in de realiteit. Nooit. Zo werkt het niet.

Dus ja, ik denk: hoe meer we de machtsverhoudingen in balans kunnen brengen, hoe beter, maar we moeten niet de illusie hebben dat we macht volledig gelijk kunnen trekken. We mogen macht niet vergeten in onze analyses. We moeten ook in staat zijn om te handelen in termen van macht, zelfs als we prioriteit geven aan rationaliteit. En ik streef inderdaad naar rationaliteit. Zowel mijn eigen werk als in de beleidsgebieden die ik probeer te beïnvloeden.

Mijn these is dat je macht moet begrijpen om effectief te kunnen zijn

met rationaliteit. Dit is de fout die veel academici maken: zij vergeten macht. Ze denken: 'als we hier nu eens een rationele oplossing voor bedenken, dan vindt iedereen dat een fantastisch idee en zal het vanzelf realiteit worden.' Dat is simpelweg niet de manier waarop de werkelijkheid in elkaar steekt."

Merijn Oudenampsen (merijn.oudenampsen@gmail.com) is gastredacteur bij dit themanummer van AGORA en als onderzoeker verbonden aan de Jan van Eyck Academie. Justus Uitermark (j.i.uitemark@uva.nl) is oud-redacteur van AGORA en als promovendus verbonden aan de Amsterdam School for Social Science Research, Universiteit van Amsterdam.

Literatuurselectie

Flyvbjerg, B. (1998) *Rationality and power: democracy in practice*. Chicago: University of Chicago Press.

Flyvbjerg, B. (2001) *Making social science matter*. Cambridge: Cambridge University Press.

Flyvbjerg, B., N. Bruzelius & W. Rothengatter (2003) *Megaprojects and risk. An anatomy of ambition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Flyvbjerg, B. (2003) Machiavellian megaprojects. *Antipode* 37, 1, pp. 18-22.

Flyvbjerg, B. (2007) Policy and planning for large-infrastructure projects: problems, causes, cures. *Environment and Planning B* 34, 4, pp. 578-597.

De verspilling van de netwerkstad

AUTEUR Gerard Wigmans

FOTOGRAFIE Jesper van Loon

De stad moet zich snel kunnen aanpassen aan de wijzigende marktomstandigheden van de netwerksamenleving als zij de wedloop met concurrenten niet wil verliezen. De netwerkdynamiek is echter een onberekenbaar proces met betrekkelijk willekeurige bewegingen, waardoor publieke investeringen kwetsbaar zijn.

Globalisering en de opkomst van de informatie- en communicatietechnologie hebben geleid tot de huidige netwerksamenleving. Nieuw is dat economieën over de hele wereld in 'real time' op mondiale schaal en 24 uur per dag werkelijk als eenheid functioneren. Er zijn flexibele netwerken ontstaan tussen en binnen ondernemingen waarvan de verschillende onderdelen een grote bewegingsvrijheid hebben. Deze dynamiek heeft verregaande consequenties voor de manier waarop stedelijke beleid begrepen moet worden. Categorieën als grond en territorium verliezen aan betekenis. Begrippen als plaatsen of plekken komen op waar vroeger meer in het algemeen werd gesproken over ruimte. In deze nieuwe context vinden steden zichzelf steeds vaker in een nieuwe rol. Omdat de gebondenheid aan traditionele lokale condities is afgenomen, zijn steden in een situatie geraakt waarin zij met elkaar concurreren om activiteiten van buitenaf aan te trekken, die in zekere mate 'footloose' zijn. Het is dan ook problematisch om onder de gewijzigde netwerkcondities de stad als een helder afgebakende fysiekrumtelijke eenheid te zien. Omgevingen van steden overlappen elkaar en verbanden en activiteiten tussen stedelijke plekken worden belangrijker. De stad keert zich als het ware binnenstebuiten. In dit licht wordt ook duidelijk waarom de huidige stadspolitiek zich steeds meer richt op hogere schaalniveaus. Op regionale, provinciale of landelijke schaal oriënteert men zich op groepen die men wil faciliteren, hoewel deze niet per se een binding met de stad hoeven te hebben. Planontwikkeling en ingrepen in de stad liggen meer en meer in het verlengde van de wensen van geprefereerde 'marktactoren'. De openbare ruimte en de locaties in de stad worden in de eerste plaats beoordeeld en ingedeeld volgens hun specifieke kwaliteiten als vestigingsmilieu voor kansrijke marktsegmenten of doelgroepen. De stadspolitiek emigreert en richt zich naar buiten.

Grenzen aan het sturend vermogen

Uit het voorgaande volgt dat een gemeente zal pogen alle mogelijkheden uit te buiten die haar stad binnen de nieuwe economische

condities van de netwerksamenleving ten deel vallen. De stad stelt zich dienstbaar op en zal als zodanig beoordeeld worden: hoezeer voldoet zij aan de eisen van de markt? Deze opstelling komt onder meer tot uitdrukking in haar diverse aanbod van plekken die potentieel aansluiten op gevarieerde functionele vraagverwachtingen: de aanleg van hoogwaardige ICT-netwerken, verregaande risicoparticipaties, subsidies of de levering van grond met een aanzienlijke tegemoetkoming in de grondprijsstelling.

Deze mogelijkheden moeten evenwel in een concurrerende verhouding met andere steden worden afgedwongen. De concurrerende omgeving stelt dus grenzen aan het sturend vermogen van de stad. Afgewacht moet worden of er wel genoeg vraag is voor de hoeveelheid kantorenlocaties, bedrijventerreinen en andere plekken die steden aanbieden voor ontwikkeling. Interstedelijke concurrentie kan leiden tot een overaanbod van kwalitatief vergelijkbare locaties. Dit stelt onder andere grenzen aan de impact en betekenis van zogenoemde strategische projecten voor de economische vernieuwing van de stad.

De facilitaire stad is de typering die gegeven kan worden aan een stad die met haar investeringen inspeelt op en voorzieningen treft voor de sectoren van de postmoderne economie. In haar positioneringsdrift meet de facilitaire stad zich gelijktijdig verschillende imago's aan – dienstestad, kennisstad, wereldstad, telecomstad, cultuurstad en evenementenstad – die elk om hun eigen soort publieke investeringen vragen. Deze investeringen anticiperen op marktbevingen en reageren op onvoorziene economische wendingen. Gemeenten gaan daardoor de kenmerken van de marktlogica met haar ad hoc karakter en kortetermijnstrategie overnemen, met alle risico's van dien. De kans is dan ook groot dat dit op maatschappelijk niveau leidt tot overinvesteringen. De opkomst van de facilitaire stad heeft kortom belangrijke macro-economische consequenties.

De bewegingsvrijheid van spelers als TNT en KPN maakt publieke investeringen kwetsbaar.

Doordat ondernemingen door hun netwerkkarakter grotere bewegingsvrijheid hebben gekregen, worden specifieke lokale kwaliteiten navenant belangrijker. Het bedrijfsleven wordt gevoeliger voor kleine verschillen tussen plaatsen wat betreft mogelijkheden voor kapitaal-

vesteringen, het bereiken van afzetmarkten en de snelheid waarmee een en ander gerealiseerd kan worden. De al bestaande bewegingsvrijheid van ondernemingen wordt hierdoor nog verder gestimuleerd; kleine verschillen geven al aanleiding tot wijziging van het vestigingsgedrag. Twee voorbeelden in dit verband zijn de vestiging van KNP op de Kop van Zuid in Rotterdam en TNT op de Zuidas in Amsterdam.

KPN op de Kop van Zuid

Het project Kop van Zuid in Rotterdam was een van de eerste sleutelprojecten die door het Rijk werden aangewezen. Het maakte deel uit van de nieuwe ruimtelijke-orderingsstrategie van het Rijk en de gemeente. Het project combineerde een grote hoeveelheid publieke investeringen met grote onzekerheden rond de marktsituatie. De Wilhelminapier op de Kop van Zuid moest het Manhattan aan de Maas worden voor het (inter)nationale bedrijfsleven in de ICT-sector. Dit paste eind jaren tachtig in de visie van de gemeente Rotterdam, die tot de vooraanstaande telecomsteden van Europa wilde gaan behoren. De markt toonde in eerste instantie totaal geen interesse, ondanks de publieke investeringen in grondexploitatie, infrastructuur (metro, tram, Erasmusbrug en dergelijke) en vastgoedexploitatie, zoals het gerechtsgebouw door het Rijk en het gemeentelijk havenbedrijf door de gemeente. De Kop van Zuid kreeg daardoor aanvankelijk het karakter van een ambtenarenpier.

Essentieel was de komst van het hoofdkantoor van PTT Telecom, het huidige private KPN. Enerzijds was het een bewijs van interesse vanuit de markt, maar dit ICT-bedrijf paste bovendien in het voorgestane imago. Hoewel er al een deal zou zijn gesloten, koos de directie van KPN toch voor een vestiging langs een van de uitvalsroutes van Rotterdam op het grondgebied van buurgemeente Capelle aan den IJssel. Een sterke lobby van burgemeester en wethouders van de gemeente Rotterdam met aanzienlijke financiële tegemoetkomingen, zoals de levering van 'grond om niet' en flinke subsidies voor de renovatie van het oude PTT-gebouw in het stadscentrum, hebben op het laatste moment voorkomen dat deze wijziging in vestigingslocatie zich zou doorzetten.

TNT en de Zuidas

Het afgelopen jaar werd een aantal facilitaire tegemoetkomingen gedaan aan de directie van TNT Real Estate om haar hoofdkantoor op de Amsterdamse Zuidas te vestigen. De gemeente Amsterdam presenteert dit ambitieuze grootschalige sleutelproject als een internationale toplocatie, centraal gelegen in een infrastructureel netwerk dicht bij de internationale hub Schiphol. In feite is Schiphol, met haar airportcityconcept, het 'echte' centrum, althans binnen het infrastructurele netwerk van de Randstad. In een krans om dit centrum is het voor bedrijven kiezen uit een keur aan vestigingslocaties waaronder vele hightechbedrijvenparken. De gemeente Haarlemmermeer heeft hierin haar sporen al verdiend. TNT Real Estate koos voor snel maatwerk en 'just in time'-logistiek op het bedrijvenpark in Hoofddorp op basis van een vrijstellingsprocedure, waardoor het gebouw al in 2010 gerealiseerd kan zijn. Bovendien was het bedrijf nu niet gebonden aan een lange erfpachttermijn van vijftig jaar, zoals op de Zuidas. Verder was de grondprijs circa de helft lager dan op de Zuidas en sloot onder

KPN-gebouw op de Kop van Zuid, Rotterdam.

meer het voorgestane milieu-imago van TNT beter aan op dat van de gemeente Haarlemmermeer.

Dit voorbeeld laat zien hoe gemakkelijk TNT binnen een straal van slechts vijf kilometer van vestigingslocatie kon veranderen. Het onaantrekkelijke aan de Zuidas zijn de lange termijn overeenkomsten tussen vele partijen en het ingewikkelde en tijdrovende overleg waarop niet elke private partij zit te wachten. Niet alleen TNT maar ook andere (grote) spelers dreigen daardoor af te haken.

Kwetsbaarheid van publieke investeringen

De genoemde vestiging van TNT is natuurlijk maar een van de vele schakels in een wereldwijd opererende onderneming. In tegenstelling tot gemeenten die vastzitten aan hun territorium zijn de schakels van een onderneming als TNT in hoge mate mobiel. De grote en geconcentreerde investeringen, zoals door het Rijk, gemeentes en marktpartijen gedaan of gepland, zijn heel kwetsbaar geworden. De bewegingsvrijheid van marktspelers als TNT en KPN toont dat aan.

Dat private partijen tegenwoordig verhoogd risico-ontlopend gedrag tentoonspreiden, heeft een aantal oorzaken. De huidige stedelijke ontwikkelingsprojecten worden gekenmerkt door een grootschalig en daarmee veelal verbonden lange termijn karakter. Voor een gelijkwaardige participatie moeten veelal meerdere private partijen samenwerken om deelname met publieke partijen te kunnen aangaan. De benodigde investeringen, vooral als er grote infrastructurele ingrepen mee gemoeid zijn, zijn van zo'n omvang dat alleen een gemeenschappelijk en geconcentreerde inzet van overheidsmiddelen dergelijke projecten

tot stand lijkt te kunnen brengen. Het project Zuidas laat zien dat hoe langer de besluitvorming op zich laat wachten het niet alleen voor de gemeente steeds speculatiever en risicovoller wordt, maar eveneens voor de private partijen.

In het algemeen leiden de concurrentieverhoudingen tussen steden en regio's ertoe dat er te veel projecten gelijktijdig lopen waaraan private partijen worden uitgenodigd te participeren. Deze concurrentiestrijd leidt als zodanig al tot verdere publieke investeringen om maar voldoende uitnodigend te zijn.

Momenteel doen de centrale overheid en gemeenten grote investeringen in nieuwe infrastructuur en vernieuwing van al de bestaande. Een aantal grote infrastructurele projecten moet Nederland op de economische kaart houden: de Betuwelijn, de hogesnelheidslijn en de Tweede Maasvlakte. Aanpassingen aan de mainport en het wegennet vinden plaats met bijzondere aandacht voor de verkeers- en vervoersontsluitingen in de regio, teleports en communicatienetwerken. De veelomvattendheid van de ingrepen is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met die uit het begin van het industrialiseringsproces toen er ook sprake was van grootschalige aanleg van nieuwe algemene productievoorwaarden. Er is echter één principieel verschil, namelijk de tijdspanne waarin een 'productiegoed' zijn waarde behoudt, wat te maken heeft met de omloopsnelheid. Men kan grofweg stellen dat het huidige spoorwegennet, en in mindere mate het wegennet, grotendeels in het begin van de industrialisatie is aangelegd. Het heeft blijkbaar een periode van zo'n honderd jaar voldaan aan de behoefte. De vraag is in hoeverre dit met de huidige en geplande aanleg van infrastructuur en alle facilitaire voorzieningen die steden in de aanbidding hebben het geval zal zijn. Behalve de snelheid waarmee concurrentieverhoudingen tussen steden door het 'flexibele accumulatieproces' en het mobiele karakter van de huidige economie kunnen veranderen, is het vooral het tempo van de technologische ontwikkeling dat de duur van de bestaanswaarde van diensten en goederen sterk beïnvloedt. Dit tempo en het onoverzichtelijke karakter ervan maken ook dat investeringen in deze vernieuwingen een hoog speculatief karakter hebben.

Vele gezaghebbende onderzoeken hebben aangetoond dat markten onvoorspelbaarder zijn geworden. Er is sprake van een toegenomen mobiliteit aan kapitaalbewegingen die veel meer dan voorheen met kortetermijnstrategieën moeten werken. Investeringsop een bepaalde plek zijn tijdelijk en kwetsbaar geworden. Kapitaal is al snel op zoek naar meer winstgevendere investeringsmogelijkheden elders. De cyclus van kapitaalaccumulatie, groeiende consumptie en bijbehorende 'creatieve vernietiging' speelt zich in een steeds korter tijdsbestek af en hierop anticipeert en reageert de facilitaire stad. De facilitaire stad speelt in op steeds veranderende dan wel verwachte markteisen. De omloopsnelheid van publieke investeringen in de productievoorwaarden, die noodzakelijk worden geacht om een rol te blijven spelen in de hedendaagse economie, dreigen hierbij in een stroomversnelling te raken.

De stad als facilitaire locatie

De interstedelijke concurrentie en het kopiëren van elkaars initiatieven leiden ertoe dat steden steeds verder gaan in het aanbieden van faciliteiten en risicovolle publieke investeringen. Daardoor wordt de

keuzeruimte van marktpartijen vergroot. Hun opstelling kan afwachten-der worden en gemeenten kunnen tegen elkaar worden uitgespeeld, omdat zij van elkaar niet weten hoever ze gaan in het tegemoetkomen aan de markt. Zo wordt de al bestaande bewegingsvrijheid van ondernemingen nog verder gestimuleerd.

Hieruit kan een belangrijke conclusie worden getrokken: de onbekendheid van de marktomgeving maakt dat het sturend vermogen van gemeenten in belangrijke mate wordt bepaald door speculatieve investeringen. Immers, de strategische keuzen van de stadspolitiek zijn veelal gebaseerd op veronderstellingen over de voorkeuren van potentiële, maar onbekende marktpartijen. Verscherping van de concurrentie heeft zo een escalierend effect op de bewegingen in de markt. Er is met andere woorden een direct verband tussen het beweeglijke karakter van de markt en dit in hoge mate kwetsbaar patroon van stedelijke investeringen. De facilitaire stad is dan de typering voor de netwerkstad die zich in dit flexibele accumulatieproces probeert te profileren.

De ene stad wint, de andere verliest, regio's komen tot bloei, raken in verval en vele varianten daartussen. Binnen deze netwerkdynamiek trachten steden hun relatieve positie opnieuw te bepalen. Ze spelen steeds meer een facilitaire rol bij het stimuleren en bevorderen van verbindingen in de netwerkeconomie. De initiatieven die binnen de voortdurend wisselende en flexibele ketens van de netwerkeconomie worden genomen, gaan buiten de kaders van de stad om. De grenzen van de facilitaire opstelling zijn daardoor voor gemeenten steeds moeilijker te bepalen en vast te leggen. Hoe ver moet men gaan om de markt te verleiden? Het is immers onbekend of concurrerende gemeentes daarin niet verder willen gaan. Publieke investeringen zijn speculatief, krijgen een sterk open einde karakter en leiden tot maatschappelijke verspilling. De opvatting van de stad als motor van de moderne economie maakt plaats voor een nieuwe werkelijkheid: de stad als facilitaire locatie binnen een netwerkeconomie.

Gerard Wigmans (g.wigmans@tudelft.nl) is als universitair docent verbonden aan de faculteit Bouwkunde, afdeling Real Estate & Housing, van de Technische Universiteit Delft.

Literatuurselectie

Castells, M. (1996-1997) The information age: economy, society and culture.

Oxford: Blackwell.

Harvey, D. (1989) From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler*, 1, pp. 3-17.

Vande Putte, H. & H. de Jonge (red) (2008) Corporations and Cities. Delft: Publikatiebureau Bouwkunde.

Wigmans, G. (1998) De facilitaire stad. *Rotterdams grondbeleid en postmodernisering*. Delft: Delft University Press.

Wigmans, G. (2001) Contingent governance and the enabling city. *City*, 2, pp. 203-223.

Wigmans, G. (2008) Global and local architecture. *BOSS Magazine* 32, pp. 68-73.

Amsterdam krijgt de Zuidas die ze verdient

AUTEUR Stan Majoor

FOTOGRAFIE Liselotte Dikkers

In een periode waarin de concurrentiepositie van Nederland volgens velen sterk onder druk staat, wordt veel verwacht van het Amsterdamse megaproject Zuidas. Het recente verleden van het project laat echter zien dat het in evenwicht brengen van economische, sociale en ruimtelijke doelstellingen in het gebied moeizaam verloopt. Op een cruciaal moment voor de toekomst van het project zal de discussie over de Zuidas een nieuwe vorm moeten krijgen.

De eerste tien jaar heeft de Zuidas zich politiek en ruimtelijk gezien vrij geruisloos ontwikkeld. In een relatief lege strook land zijn enkele grote kantoorcomplexen neergezet. Grote overheidsinvesteringen zijn tot nog toe niet noodzakelijk geweest en evenmin hebben veel bewoners overlast ondervonden. Onder een over het algemeen gunstig economisch tij heeft de Zuidas zich ontwikkeld tot een Nederlandse toplocatie voor de zakelijke, financiële en juridische dienstverlening. Om het met veel allure gepresenteerde toekomstbeeld van een bruisende stedelijke plek waar te maken – dat een belangrijke rol speelt in het verbinden van de economische en de ruimtelijke en sociale ambities van het project – breekt er nu echter een cruciale fase voor het project aan.

Vragen

Volgens de plannenmakers is het dokmodel, een 1,2 kilometer lange tunnel voor snelweg en spoor, een fysieke voorwaarde om een aaneengesloten gebied te realiseren waarin een miljoen vierkante meters kantoren, woningen en voorzieningen kunnen worden gerealiseerd. De lokale overheid is altijd optimistisch geweest over het plan. Zij committeerde zich al vroeg aan het principe dat alle erfpachtopbrengsten van de Zuidas in het dokmodel worden geïnvesteerd. Volgens de huidige rekenmodellen stelt Amsterdam daarom bijna 1,2 miljard euro in (toekomstige) grondopbrengsten in het gebied ter beschikking om het dokmodel mogelijk te maken.

Na een lang ambtelijk en politiek proces onder leiding van oud-minister en voorzitter van de brancheorganisatie Bouwend Nederland Elco Brinkman groeide vanaf 2004 de steun voor de Zuidas in politiek Den

Haag. Ook Verkeer en Waterstaat en VROM hebben inmiddels grote subsidies voor het project toegezegd. Om risico's te spreiden en meer marktgericht te werken werd besloten om met enkele grote particuliere partijen een Zuidas Onderneming op te richten, die het dokmodel realiseert en de gronden exploiteert. De zes geïnteresseerde partijen hebben de gemeente echter onlangs laten weten dat ze de risico's van deelname op dit moment te groot vinden. Door tegenvallers bij de Noord/Zuidlijn, een metrolijn in aanbouw, heeft de gemeente Amsterdam zelf ook weinig financiële reserves.

Dit feit, met in het achterhoofd de groeiende vraagtekens over de

status van Amsterdam in de internationale concurrentie om hoofdkantoren, de ontmanteling van ABN AMRO – een cruciale speler in de ontwikkeling tot nu toe – en de recente missers bij andere grootschalige prestigeprojecten, zoals de HSL-Zuid en de Betuweroute, leidt tot belangrijke vragen over de toekomst van Nederlands nieuwste megaproject. Is het huidige plan voor de Zuidas economisch, sociaal en ruimtelijk overtuigend genoeg om een overheidsinvestering van rond de twee miljard euro te rechtvaardigen? Welke rol krijgen particuliere partijen in de ontwikkeling en het bestuur van het gebied? Zal het dokmodel de Zuidas helpen in de internationale concurrentiestrijd, of is het slechts een dure ontwerpoplossing die een meer gefaseerde ontwikkeling van het project juist in de weg staat? En meer algemeen: waar staat de Zuidas eigenlijk voor en waar zou het voor kunnen en moeten staan?

Laat het een coalitie zijn tussen een ondernemende overheid en bedrijfsleven met verantwoordelijkheidsgevoel.

Dokmodel: duivels dilemma

Het dokmodel speelt in de discussies over de Zuidas een belangrijke rol. Het is een inhoudelijk baken dat het gebied identiteit kan verlenen. Voor de gemeente Amsterdam – en gaandeweg ook voor enkele grote particuliere partijen – is het hét symbool geworden van de grote ambities voor een intensief bebouwd gemengd stedelijk gebied. Nu het plan langzaam de weg aflegt van initiële schets naar uitgewerkt plan ontvouwt zich een duivels dilemma. Enerzijds is de verleiding groot om in een situatie van economische onzekerheid en een armlastige gemeente te kiezen voor een pragmatischer kleinschaliger ontwikkelingsstrategie – net als begin jaren negentig aan de Zuidelijke IJoever is gedaan. Zonder dokmodel verdwijnt een zware financiële last, maar kan nog steeds een fors vastgoedprogramma worden gerealiseerd. De zo vurig gehoopte ‘heling’ van de twee kanten van de infrastructuurbundel kan dan alleen uitgewerkt worden rond het stationsgebied. De plannen moeten zich dan verder richten op het verbinden van de noord- en zuidstrook van de Zuidas met het ‘achterland’, respectievelijk Amsterdam-Zuid en Buitenveldert.

Het verschil met de Zuidelijke IJoever, waar een gefaseerder ontwikkelingsmodel uiteindelijk niet ten koste is gegaan van de kwaliteitsambitie, is echter dat een dergelijk scenario bij de Zuidas een unieke kans laat liggen. Wanneer nu niet wordt gekozen voor een dokmodel, zal de infrastructuur zich op de bestaande dijk autonoom gaan ontwikkelen. Nog meer rijstroken en spoorbanen kunnen in de toekomst nooit meer in een dokmodel worden ‘gevangen’.

De fixatie op dit dilemma, hoe interessant ook, verstart momenteel de besluitvorming en het denken over de Zuidas. Er kan probleemloos nog jarenlang zonder resultaat verder gerekend en onderhandeld worden over allerlei varianten, investeringsmodellen en risicospreidingen over de verschillende partijen. Het is inmiddels duidelijk dat een dokmodel

een erg dure en onzekere investering is en dat de directe financiële baten uit grondopbrengsten nog onvoldoende helder zijn. Een mogelijke uitweg is om de stedelijke ambitie die het dokmodel mogelijk maakt meer te radicaliseren, het economisch profiel te verbreden, de besluitvorming rond het project meer te politiseren en de Zuidas te positioneren als een innovatieve vorm van partnerschap tussen overheid en particuliere sector op het raakvlak van economische ontwikkeling en ‘nieuwe stedelijkheid’.

Stedelijke ambitie radicaliseren

Het dokmodel kan een mooi staaltje technische engineering worden, maar dat is alleen waardevol als de opbrengst veel meer is dan het onder de grond brengen van infrastructuur. Buitenlandse investeerders zullen nooit alleen vanwege het dokmodel in de Zuidas investeren. Een aantrekkelijke optie om de meerwaarde van de Zuidas te vergroten, is het verder radicaliseren van de stedelijke ambitie. Daarmee heeft het gebied meer kans om, in tegenstelling tot de huidige situatie, een integraal en gewaardeerd deel van de stad te worden. Op de Zuidas kan, vooral rond het station, een stedelijke gebied ontstaan dat in de binnenstad van Amsterdam onmogelijk is: een perfect ontsloten driedimensionale ruimte waarin nieuwe winkel- en ontspanningsformules samengaan met hoogwaardige kantoor- en woonlocaties in directe verbinding met de binnenstad en luchthaven Schiphol. De radar van Schiphol voorkomt nu nog hoogbouw hoger dan 105 meter, maar daar zou mettertijd een technische oplossing voor gevonden kunnen worden.

Een radicalere stedelijke ambitie zou samen moeten gaan met het accommoderen van minder economisch renderende functies, die wel een duidelijke stedelijke uitstraling hebben of veel publiek aantrekken. Hiermee kan voorkomen worden dat het een elitair gebied wordt met alleen topkantoren, dure woningen en winkels. Er zou bijvoorbeeld ook ruimte moeten zijn voor cultuur, (etnisch) ondernemerschap en goedkopere woningbouw. Sommige van de huidige plannen zijn inspirerend, maar in deelprojecten als Mahler 4 domineren luxe kantoren waardoor de stedelijke beleving tegenvalt. Ook het functioneren van de publieke ruimtes en ambities voor een interessant kunstprogramma komen moeilijk op gang. In dergelijke deelprojecten is nog nauwelijks duidelijk wat het streven naar intensieve en gemengde stedelijkheid in de praktijk betekent en welke meerwaarde het heeft. De continue angst van de gemeente dat de Zuidas een concurrent wordt voor de omliggende winkelgebieden remt de innovatie van het project af. Het is duidelijk in het belang van het project dat er een veel ambitieuzer stedelijk profiel komt dan op dit moment in de plannen en de gebouwde ‘werkelijkheid’ domineert.

Economische profiel verbreden

De financiële onzekerheden hangen niet alleen samen met de bouwkosten van het dokmodel, maar vooral ook met de toekomstige positie van Amsterdam in de concurrentiestrijd om hoogwaardige economische functies die het leeuwendeel van de Zuidasparcels moeten gaan vullen. Het afgelopen decennium heeft de Zuidas zich snel ontwikkeld tot een toplocatie voor Nederlandse juridische en financiële dienstverlening. Het is echter ook duidelijk geworden dat de positie van

Amsterdam als internationaal financieel centrum onder druk staat, vooral als het gaat om het aantrekken van grote internationale hoofdkantoren. Het is dan ook noodzakelijk om het economisch profiel van het project in de toekomst te verbreden. In de nieuwste plannen wordt al uitgegaan van kleinschaliger kantooroppervlaktes. Bij een radicalisering van de stedelijkheid, zoals hierboven bepleit, past ook een grotere aandacht voor meer creatieve economische sectoren, waarin Amsterdam een sterke nationale en internationale positie heeft, zoals (nieuwe) media, mode en architectuur. Juist deze sectoren willen zich ook graag aan meer stedelijke locaties binden.

Politiseren van besluitvorming

Om deze inhoudelijke vernieuwingen te realiseren, is het ook van belang kritisch te kijken naar de beslotenheid waarin het debat en de besluitvorming over het project op dit moment plaatsvindt. Voor zowel de legitimatie van de forse overheidsinvestering als het uiteindelijke karakter van het gebied is het belangrijk om de discussies en besluitvorming verder te politiseren. Misschien schrikken particuliere partijen daarvan en lijkt het in strijd met het vaak gehoorde 'stroomlijnen' van besluitvorming, maar het is een belangrijke voorwaarde om de maatschappelijke acceptatie te vergroten en de kwaliteit van de projectvoorstellen te verbeteren.

Een door het bedrijfsleven gedomineerde Zuidas Onderneming lijkt een effectief vehikel om het project te implementeren, maar is zonder maatschappelijk gezicht potentieel gevaarlijk. Op dit moment pleiten de geïnteresseerde banken al voor grotere zeggenschap in de Zuidas Onderneming. Er zal een balans moeten worden gezocht tussen het benutten van hun ondernemerschap en de maatschappelijke doelstellingen van het project. Inherent belangentegenstellingen, puur financieel rendement versus verrassende stedelijke functies die minder economisch renderen, maken het noodzakelijk dat de gemeente instrumenten in handen houdt om haar eigen sociale en ruimtelijke agenda vorm te geven.

Een technische oplossing kan zijn om particuliere investeerders op bepaalde percelen meer bouwoppervlak of bouwhoogte te gunnen in ruil voor een materiele of immateriële bijdrage in meer maatschappelijke doelstellingen, zoals goedkope woningen, openbare ruimte of cultuur. In het buitenland zijn daar interessante resultaten mee behaald, vooral in situaties waarin particuliere partijen een dominante rol speelden in de gebiedsontwikkeling. In de vorm van prijsvragen met een duidelijke publieke component zouden verschillende projectvarianten meer openbaar bediscussieerd kunnen worden.

Daarnaast is het belangrijk dat stedelijke ontwikkeling breder wordt opgevat dan het bestemmen van grond of het uitonderhandelen van projecten. Leg niet alles van te voren vast, durf initiële ideeën te heroverwegen, betrek bewoners en gebruikers. Laat de Zuidas Onderneming bovendien leiden door een bestuur dat met beide benen in de maatschappij staat.

Breder verband

Ten slotte is het belangrijk om het project breder te definiëren dan de rekensom van kosten en opbrengsten op de twee vierkante kilometer, omdat ook de krachten die het toekomstige stedelijke en economische

karakter van de Zuidas beïnvloeden dit postzegelniveau overstijgen. Steeds meer dringt het door dat er allerlei factoren zijn die de aantrekkingskracht op het bedrijfsleven en bewoners van plekken, steden en regio's bepalen, maar die niet ruimtelijk te ontwerpen zijn. De Zuidas kan een belangrijke troefkaart zijn om de concurrentiepositie van Amsterdam te versterken, maar de invloed ervan op zich is beperkt. Aspecten als de kwaliteit van het onderwijs en bestuur en meer in het algemeen de kwaliteit van de fysieke, sociale en culturele leefomgeving bepalen steeds vaker waar internationale bedrijven in de dienstensector zich vestigen. Waar deze kwaliteiten beschikbaar zijn, vestigt zich immers ook graag het hoogopgeleid arbeidspotentieel waar deze bedrijven zo sterk naar op zoek zijn. De paradox van projecten als de Zuidas is dat de voorgestane 'projectmatige' manier van werken zich fixeert op de ontwikkeling van het gebied zelf en dat het belang van deze invloedssferen wordt onderschat. Het is dan ook belangrijk dat de ontwikkeling van de Zuidas wordt gezien als een ruimtelijk project binnen een veel bredere opgave om de economische, sociale, culturele en ecologische ontwikkeling van Nederland als woon-, leef- en vestigingsplaats te versterken.

De Zuidas is daarbinnen zeker niet de redding voor de Nederlandse economie, maar zij kan wel staan voor een innovatieve aanpak met een betekenis die het projectgebied overstijgt. Het project kan een coalitie worden tussen een ondernemende overheid en een bedrijfsleven met verantwoordelijkheidsgevoel, die zowel economische als maatschappelijke doelstellingen dient. Het zal vooral de kwaliteit en de openheid van het debat rond het project zijn die voor het overgrote deel bepalen hoe die coalitie functioneert en welk soort Zuidas Amsterdam en Nederland krijgt en verdient.

Stan Majoor (s.j.h.majoor@uva.nl) is als planoloog en bestuurskundige werkzaam bij de afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van de Universiteit van Amsterdam.

Literatuurselectie

Boomgaard, J. (ed.) (2008) Highrise – common ground. Art and the Amsterdam Zuidas area. Amsterdam: Valis.

Brenner, N. (2004) New state space. Urban governance and the rescaling of statehood. Oxford: Oxford University Press.

Engelen, E.R. (2007). 'Amsterdamned'? The uncertain future of a financial center. Environment and Planning A 39, 6, pp. 1306-1324.

Gemeente Amsterdam (2007) Visie Zuidas 2007. Amsterdam.

Soetenhorst, B. (2008) Deal Zuidas staat op springen. Het Parool, 27 mei 2008.

Majoor, S.J.H. (2005) Paradox van grote projecten. Rooilijn 38, 2, pp.57-63.

Majoor, S.J.H. (2008) Disconnected innovations. New urbanity in large-scale development projects: Zuidas Amsterdam, Ørestad Copenhagen and Forum Barcelona. Delft: Eburon.

Moulaert, F., A. Rodríguez & E. Swyngedouw (eds.) (2003) The globalized city: economic restructuring and social polarization in European cities. Oxford: Oxford University Press.

Sagalyn, L.B. (2007) Public/private development, lessons from history, research and practice. Journal of the American Planning Association 73, 1, pp. 7-22.

Dokmodel als idee-fixe

AUTEURS Geurt Keers & Rob de Wildt

Gemeente Amsterdam pleit al jaren voor een zogenaamd dokmodel, waarbij de infrastructuur van de Zuidas ondergronds wordt aangelegd. Er is echter ook een minder ambitieus en vooral minder risicovol alternatief: het dijkmodel.

Amsterdam koestert al jaren flinke stedenbouwkundige ambities aan de Zuidas, maar er zijn ook al vanaf het begin twijfels. Het Centraal Planbureau (CPB) raamde in 2003 een tekort van bijna een miljard euro voor het favoriete dokmodel. Daarbij gaan de sporen en de rijksweg A10 ondergronds: een complexe operatie om er later bovenop te kunnen bouwen. Het alternatieve dijkmodel kende toen nog een tekort van 'slechts' een half miljard. In het dijkmodel liggen de auto- en spoorweg op een verbreed dijklichaam. Door viaducten wordt voorzien in een onderdoorgang. Het CPB-onderzoek zet ten aanzien van het dokmodel veel vraagtekens bij de baten van die investering voor onze economie en welvaart. De luxe locatie zou vooral tot verplaatsing van bedrijvigheid leiden, terwijl er maar weinig groei van is te verwachten. Dat er in Amsterdam al lange tijd meer kantoorruimte leeg staat dan het dokmodel in dertig jaar toevoegt, liet het CPB als conjuncturele rimpel nog onbesproken, maar vijf jaar later is de leegstand nog steeds fors.

Daarna volgde de studie Brinkman naar de gewenste opzet van het project en de opstartpoging van een Zuidas NV waarin Rijk en gemeente op zoek gingen naar private deelnemers. Amsterdam wist het Rijk mee te krijgen in een pleidooi voor het dure dokmodel. En door het dok meteen maar in twee verdiepingen uit te voeren zou het allemaal

beter te doen zijn. Een risicoanalyse van het project van eind 2007 telt zo'n tachtig primaire risico's, variërend van het ontbreken van een heldere doelstelling tot luchtkwaliteitsproblemen en van afstemming van de tunnels op de bovenbouw tot veiligheid en bouwkosten. Dat een begrotingsreserve van veertig procent volstaat, is twijfelachtig: meestal gaat dit soort projecten meerdere malen over de kop.

Het alternatief is even ambitieus, maar minder risicovol.

Nut en noodzaak?

Het is duidelijk dat Amsterdam grote ambities heeft, maar wat levert de geplande investering precies op? Het samenklonteren van kantoren heeft beperkte waarde. Bereikbaarheid is veel belangrijker. Dit werd eind jaren zeventig al geconstateerd, toen het bankwezen vanuit de binnenstad locaties aan de stadsrand opzocht. Een strategische locatie, goed in het zicht, heeft meer waarde dan kantoren op elkaars lip. De huidige Zuidas biedt bereikbaarheid én zichtlocatie. Dat is de kracht en die blijft in het dijkmodel in stand. In het dokmodel verdwijnt de as onder het beton en gaat de waarde van de zichtlocatie verloren. Een concentratie van gebouwen op een kleine gebied vergroot de files, die in de tunnel onder het dok komen te staan. De A10 is nu al dichtgeslibd, en dat reduceert de aantrekkingskracht voor nieuwe vestigers. Hoezo internationale toplocatie, als die niet goed met de

auto bereikbaar is? Hoe kan het verkeer doorstromen bij de aanleg van het dok, die meer dan tien jaar gaat duren?

En dan is er nog het argument dat de A10 een stedenbouwkundige barrière vormt tussen de stadsdelen Buitenveldert en Zuid. Of bedrijven, bewoners en bezoekers dat zo ervaren, is nooit onderzocht. Menigeen in Buitenveldert vindt de afstand tot de drukke kant van de stad misschien wel prettig. De verbindingen onder de infrastructuur door of eroverheen kunnen beter, maar daarvoor is geen kostbaar dok nodig. Sowieso kan een zichtlijn tussen Zuid en Buitenveldert geen investering van miljarden rechtvaardigen. Er is, kortom, alle reden om te kijken naar een alternatief.

Alternatief

Dat alternatief is het dijkmodel. Geen kostbare overkluizing, maar juist een aparte baan waarin weg- en spoorverbindingen kunnen worden verbeterd en geïntensiveerd. Het verlies van het dok en de daarmee verbonden kosten en opbrengsten levert per saldo een besparing op.

Tabel 1: Vergelijking tussen het dok- en het dijkmodel.

	Dokmodel	Dijkmodel
Kantoor (bruto vloeroppervlak)	900.000 m²	300.000 m²
Woonruimte	900.000 m²	300.000 m²
Winkels / Voorzieningen	300.000 m²	70.000 m²
Totale Kosten	2.450 mln. euro	1.100 mln. euro
Totale Baten	1.650 mln. euro	600 mln. euro
Netto constante waarde t.o.v. nulalternatief	- 900 mln. euro	- 550 mln. euro

Bron: Kengetallen kosten-batenanalyse project 'Zuidas Amsterdam', CPB (2003).

De overstap van het dok- naar het dijkplan is voor de gemeente ook eigenlijk niet echt een probleem. “Nee, dan komt het dijkmodel er gewoon. Alleen verlies je dan zes- à zeventuizend woningen,” aldus wethouder Stadig in 2003. De toplocatie kan er dus komen zonder de forse extra kosten voor het dokmodel, en dat is ook logisch. De Zuidas is er namelijk al: een reeks van prominente kantoren langs de A10. Het is overigens nog maar de vraag of er met het dijkmodel echt vierkante meters verloren gaan. Als het plangebied wordt verruimd langs de echte Zuidas van Schiphol tot IJburg/Almere is er volop mogelijkheid om het bouwvolume te vervelvoudigen ten opzichte van de geplande bebouwing op het dok. In plaats van de dokkantoren biedt de hele zuidzijde van de A10 ruime verdichtingsmogelijkheden: het enorme terrein voor langparkeren bij Schiphol kan worden verstedelijkt, Buitenveldert vraagt om herstructurering langs de treurige De Boelelaan, rondom station Amsterdam Amstel komen aantrekkelijke nieuwbouwlocaties, en ook Diemen kan langs de A10 vernieuwen. De

weg- en OV-infrastructuur kan het allemaal verbinden en spreiden. Het verlies aan woningen op het dok kan worden gezien tegen de ruimte voor zo'n 50.000 woningen die in Amsterdam nog te vinden is, deels op bovengenoemde locaties.

Door deze vergroting van het plangebied kan aanzienlijk bespaard worden op de complexiteit van het project. Er is voldoende bouwvolume om tekorten te dekken. Er kan meer geld worden gestoken in verbetering van de infrastructuur rondom Amsterdam om de huidige en toekomstige Zuidas te ontlasten, of juist in de kwaliteit van de infrastructuur ter plekke. De gewenste treinachtige metro kan voorzien in de hoogwaardige verbinding, want het is de afgelopen twintig jaar een warboel geworden op station Amsterdam Zuid met een spoorlijn, sneltram en metro naast elkaar en de Noord/Zuidlijn nog op komst. Met een realistischer plan had Amsterdam zich veel kosten van planontwikkeling en lobby kunnen besparen en slagvaardiger met de uitvoering aan de gang kunnen gaan. Kostbare jaren zijn verloren gegaan en gaan nog steeds verloren. Nut en noodzaak van de bebouwingsconcentratie op het dok ontbreken.

Flexibel plannen

De afgelopen tien jaar zijn geleidelijk stappen gezet in de besluitvorming over de toekomstige infrastructuur aan de zuidzijde van Amsterdam. Het is te voorzien dat ook de komende dertig jaar nog allerlei aanpassingen wenselijk zullen zijn, afhankelijk van de vraag hoe de economie en de Randstad zich verder ontwikkelen. Het grote mankement van het dokmodel is dat er na aanvang van de bouwwerkzaamheden geen aanpassingen meer mogelijk zijn. Het dan nog toevoegen of aanpassen van een OV- of wegspoor is onmogelijk, en de overlast tijdens de aanleg is enorm.

De grote winst van publiekprivate samenwerking is dat vreemde ogen dwingen. Dat de private partijen het voorgestelde plan niet zien zitten, is een waardevol signaal dat dwingt tot heroriëntatie bij de overheid. Na vijf jaar is het ook tijd voor een nieuwe analyse van de maatschappelijke kosten en baten, waarbij de alternatieven moeten worden betrokken. Een heroriëntatie zou verder moeten gaan dan het bijspijkeren van het programma, een bijdrage voor sociale huurwoningen of het bijlappen van meer overheidsgeld voor te complexe infrastructuur. In 1992 sneuvelde de publiekprivate planvorming voor het Amsterdamse waterfront (IJoevers) aan zijn megalomane opzet, vooral door de kostbare overkluizing van het spoor op het Oosterdokseiland. Bij de herziening van de plannen in 1992 heeft het weglopen van private partijen een heilzaam effect gehad en is men van een overspannen 'grand design' overgestapt op pragmatische uitwerking van deelplannen. Bestuurders moeten dan wel in staat zijn of gedwongen worden hun idee-fixe los te laten.

Geurt Keers (Geurt.Keers@rigo.nl) en Rob de Wildt (Rob.de.Wildt@rigo.nl) zijn werkzaam als partners bij RIGO Research en Advies. Dit artikel is gebaseerd op twee stukken die eerder verschenen in Cobouw, het dagblad voor de bouwsector.

Klein maar fijn

AUTEURS Merijn Oudenampsen & Jesper van Loon

FOTOGRAFIE Hans Karssenberg

Laat vele bloemen bloeien. De eenzijdige focus op grootschalige en logge projecten als de Zuidas is niet meer van deze tijd. De snel veranderende stedelijke economie heeft behoefte aan kleinschalige en fijnmazige structuren die flexibel in te passen zijn. Dat vraagt om een meer organische aanpak. Hierover sprak AGORA met Jos Gadet, senior planoloog bij de dienst Ruimtelijke Ordening (dRO) van gemeente Amsterdam.

De Zuidas haalt regelmatig het nieuws en daarmee wordt dit thema-nummer snel ingehaald door de actualiteit. Recent werd er zelfs gespeculeerd over het al dan niet volledig afketsen van de publiek-private samenwerking aan de Zuidas. Het is echter de vraag of stoppen met het Zuidas-Dok voor de gemeente nog wel een optie is. Gadet heeft daar zo zijn twijfels over.

Door alle vertraging lijkt het of men terug wil komen op beslissingen over de Zuidas. Kan dat nog?

“Er is al zo veel in gang gezet. Het is als het ware een olietanker die koers heeft gezet en nu moeilijk nog af te remmen of om te draaien is. Maar inhoudelijk begint het project al af te bladderen. Men vraagt zich af of we met de Zuidas wel de juiste koers hebben ingezet, maar er is al zo veel in geïnvesteerd dat men huiverig is om die investeringen te laten verdampen door het project niet verder te ontwikkelen. Daarbij gaat het vooral om materiële investeringen – niet om reputatieschade. Als de Zuidas wordt afgeblazen, zijn er nog genoeg andere mooie projecten in Amsterdam. Er wordt echter zo veel geld in gepompt, dat het buitengewoon zonde zou zijn om er nu mee op te houden. Of dat verstandig is, weet ik niet, maar dat is wel de gedachte die erachter zit.”

Hierdoor ontstaat de vraag over hoeveel risico er met de Zuidas gepaard gaat. Wordt de toekomstige kantoorruim-

te wel gevuld?

“Op dit punt lopen de meningen uiteen. Sommigen menen dat je niet genoeg dure kantoorruimte kunt aanslepen, deels vanwege statusoverwegingen. Een aantal bedrijven weet dat vestiging op de Zuidas imagoverbetering betekent. Aan de andere kant wijst men erop dat grote steden veelal met leegstand in de kantorensector kampen, vooral in het lagere en middensegment. Dit zijn twee stromingen waarvan niet duidelijk is welke de waarheid het dichtst benadert. Op de Zuidas is er trouwens op dit moment ook al sprake van leegstand, wat als ‘frictie-leegstand’ wordt betiteld. Hoewel ik geen expert ben, voorspel ik dat de vraag naar kantoorruimte verder zal afnemen. Op de Potsdamer Platz in Berlijn bijvoorbeeld trekken de belangrijkste spelers alweer weg. Deutsche Bahn en Daimler zijn al vertrokken, en Sony volgt, omdat het toch niet het rendement oplevert dat aanvankelijk verwacht werd. Alles wijst er dus op dat blijven inzetten op dergelijke stedelijke ontwikkeling een riskante onderneming is.”

Is de Zuidas een essentieel onderdeel van de Amsterdamse concurrentiestrategie?

“Nee, er zijn nog veel andere strategieën. Met de Zuidas is men een jaar of vijftien geleden begonnen, en hij is dan ook het resultaat van oude politiek. In de jaren tachtig en negentig wilde men de zuidelijke IJoevers ontwikkelen tot zakencentrum, maar om een aantal redenen is dat niet gelukt. Een daarvan is dat ABN AMRO haar poot stijf hield en niet in dat gebied wilde investeren. De bank wilde haar hoofdkantoor dichterbij Schiphol hebben, op de Zuidas dus. ABN AMRO had toen nog een grote reputatie in de stad, en het gevolg was dat het zuidelijke IJoevert project zo goed als stil kwam te liggen. Vanaf dat moment is de focus naar de Zuidas verlegd. Inmiddels heeft vooral de transitie naar een creatieve kenniseconomie ertoe geleid dat de nadruk de laatste vijf jaar ligt op metropoolontwikkeling, waarvan de Zuidas slechts één onderdeel is.

Over de financiële belangen die ermee gemoeid zijn valt nauwelijks te

twisten. De reeds in gang gezette financiële stromen moeten blijven vloeien, anders worden de al gestarte deelprojecten een groot fiasco. De inhoudelijke keuze voor de verdere ontwikkeling in de vorm van het Zuidas-Dok is echter niet zo duidelijk. Heeft Amsterdam een dergelijke Zuidas wel nodig? Als je nu de beslissing zou moeten nemen om te investeren in de Zuidas of in gebieden zoals de IJoevers, Zeeburgereiland en het westelijke deel van de havens, dan zou het wel eens kunnen zijn dat het Zuidas-Dok helemaal niet nodig is.”

U bent dus een voorstander van een veelvoud aan kleinschalige projecten in de stad?

“Inderdaad, maar dat betekent niet dat dit voor de dRO als geheel geldt. Er zijn nog volop interne discussies. Ik behoor tot de stroming die denkt dat je het beter kunt aanpakken zoals aan de zuidelijke IJoevers: de ontwikkelingslocaties opdelen in modules en dan per locatie kijken wat er gedaan kan worden. Dat is handzamer, waardoor tijdswinst geboekt wordt en veranderingen in de markt makkelijker opgevangen kunnen worden. Het is gek dat de IJoevers niet als succesproject wordt gezien. Misschien komt het doordat het geen integraal megaproject is. Toch zijn alle afzonderlijke projecten inmiddels wel een succes gebleken.

De Zuidas is daarentegen het resultaat van de gedachte dat we een ‘central business district’ nodig hebben, waarin de diensteneconomie het beste kan gedijen. Grote spelers moet je accommoderen in moderne indrukwekkende kantoorgebouwen. Er zijn echter allerlei ontwikkelingen in de telecommunicatie, de omvang van bedrijven en de aard van bedrijvigheid. Als je goed op de hoogte bent, weet je dat er al denkers zijn die zeggen dat je als bedrijf eigenlijk geen groot kantoor meer nodig hebt. Je hebt een laptop en een smartphone, en je haalt zo alle documentatie uit de lucht. Grote kantoren worden overbodig. Doordat de Zuidas al tien tot vijftien jaar wordt ontwikkeld,

is het eigenlijk een volstrekt verouderd project.”

Wat zijn volgens u voorbeeldprojecten of -steden waar naar men zou moeten kijken voor inspiratie?

“Dat zijn gebieden als alle grote steden, zoals Londen en New York.

‘De Zuidas wordt al jarenlang ontwikkeld en is daardoor eigenlijk al volstrekt verouderd.’

Daar wordt bijvoorbeeld gezorgd voor grote bereikbaarheid van draadloos internet, worden mogelijkheden open gelaten voor toekomstige initiatieven en wordt goed nagedacht over braakliggende plekken in de stad. Je moet elke vierkante meter optimaal benutten. Daarbij moet je je veel meer richten op kleine fysieke ontwikkelingen die potentieel grote impact hebben, zoals Dauphine, een café-restaurant bij station Amsterdam Amstel. Eigenlijk is dat de meest florerende kantoorlocatie, want heel veel werknemers gaan daar om een uur of acht zitten om contacten op te doen en te werken. Dat soort plekken, die ruimtelijk eigenlijk niet zo veel voorstellen, is veel meer nodig dan die grootschalige projecten.”

Dus u legt meer de focus op de sociale kant van economische bedrijvigheid?

“Werk en vrije tijd, dat zijn dingen die elkaar de laatste tien jaar ineens razendsnel zijn gaan overlappen. Waar je werkt, daar breng je ook je vrije tijd door, en voor heel veel mensen is werk inmiddels vrije tijd geworden. Die vinden dat prachtig en leuk, en die zoeken hun eigen

Uitzicht over de zuidelijke IJoevers in Amsterdam.

plekken op. Zij gaan niet meer naar kantoor, want daar word je eigenlijk alleen maar afgeremd door alle vergaderingen. Die ontwikkelingen gaan razendsnel en hebben ook een sociale impact, die veel bepalender is voor de economie en de opbouw van de stad."

U vergeleek de Zuidas met een olietanker. Is er nog ruimte om een koerswijziging tot stand te brengen? Is daar discussie over?

"Dat is in ieder geval een interessante discussie. Aan de ene kant heb je de Zuidas als een groot project waarmee men een hoogwaardig stedelijk milieu wil realiseren. Aan de andere kant is er de ontwikkeling dat de economie vraagt om milieus waarin fijnmazige menging voorkomt en veel verschillende groepen mensen en activiteiten – wonen, werken en voorzieningen – zijn geclusterd. Het heeft ook te maken met de economische noodzakelijkheid van vooral fysieke contacten. In de kenniseconomie is persoonsgebonden kennis namelijk het menselijk kapitaal dat er het meest toe doet, en dat kapitaal kun je het beste overbrengen via fysieke contacten. Nabijheid is dus een belangrijke conditie.

In de tweede plaats moeten creatieve bedrijven flexibel werken. Het is een onvoorspelbare sector met kleinschalige bedrijven van hooguit drie personen. Dat zie je ook in de statistieken. Dat soort bedrijven schiet als paddestoelen uit de grond. De economische geografie leert ons dat die flexibele kleinschaligheid leidt tot clustering om synergie te ontwikkelen, maar ook ten behoeve van gezamenlijke toelevering.

Daarnaast weten we van Richard Florida dat creatieve kenniswerkers behoorlijk wat cultureel kapitaal hebben. Dat kunnen ze alleen maar verzilveren in de stad, want daar heb je de hele avond theater, restaurants, bars et cetera.

Dit zijn in feite de vestigingscondities van de nieuwe economie en Amsterdam beschikt daarover. De binnenstad is nooit gebombardeerd. We hebben hier geen Baron Haussmann gehad die grote delen van de stad doorgebroken heeft. We hebben een binnenstad die organisch gegroeid is en het zo gewilde milieu in zich herbergt. Je ziet daarom ook dat het de laatste tien jaar met de economie van Amsterdam goed gaat. Maar Amsterdam is niet groot. Daardoor ontstaat er zo'n hoge druk op de ruimte dat de soep als het ware overkookt. Het gevolg is dat in hoog tempo delen van de negentiende-eeuwse gordel, die deze functie kunnen vormgeven, worden veroverd, zoals De Pijp en Oud-West.

Er is behoefte aan fijnmazige gemengde gebieden die aansluiten bij de binnenstad. Als je dat weet, en als je ook weet dat de Zuidas toch eigenlijk wel risicovol is, moet je proberen dat gebied ook fijnmazig te ontwikkelen. Er moet veel meer functiemenging komen. Net zo belangrijk is het dat de ontwikkeling aansluit bij het uitdijende stadsmilieu. Dat milieu grenst nu aan de Beethovenstraat. Je zou eigenlijk snel moeten beginnen met de ontwikkeling van een verbindend stedelijk gebied van daar tot aan de Zuidas. Het moet logisch worden dat bezoekers van Amsterdam ook naar de Zuidas gaan en vice versa. Eigenlijk is dat ook ons voorstel binnen de dRO en daar wordt serieus mee omgegaan, ook binnen Projectbureau Zuidas. De Zuidas moet je niet als een losstaand element beschouwen, maar als een onderdeel van de binnenstad."

U bevestigt dus eigenlijk dat bestaande stedelijke structuren waardevol zijn. Toch lijkt Nederland niet voort te bouwen op de krachtige planningstraditie die hieraan ten grondslag ligt en die, zoals Faludi zegt, een van de belangrijkste ter wereld is. Men kijkt liever naar New York of Londen: steden die planmatig veel minder goed in elkaar zitten. Hoe kijkt u tegen deze tegenstelling aan?

"Er zijn veel Amerikanen die naar Nederland komen en gecharmeerd zijn van onze rijke planningstraditie, maar zelf zitten we in onze maag met de vraag of de plannen wel altijd geslaagd zijn. Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam is weliswaar wereldberoemd, maar wat heeft het eigenlijk opgeleverd? Stadsdelen die niet functioneren. In die zin zijn we wat voorzichtig en kijken we toch naar de grote broers in andere delen van de wereld, omdat we het gevoel hebben dat alles daar wel slaagt.

Het zijn stevast Londen en New York waar de transities in de economie zich het eerste voordoen. Het zijn steden die altijd in de top-drie blijven meespelen en dat is voor Amsterdam nu eenmaal moeilijker. In hoeverre is een stad maakbaar? Gaat het goed met Londen en New York vanwege planning? Ik denk dat het eerder te maken heeft met de economische ontwikkeling die zich steeds weer op bepaalde plekken voordoet. Nu hebben we voor het eerst in tweehonderd jaar een stad waarmee we volwaardig kunnen meedraaien in de nieuwe economie, en we weten eigenlijk niet hoe we daarmee moeten omgaan. We zien niet wat voor een kapitaal we in handen hebben. Het optimaal benutten daarvan vereist de juiste randvoorwaarden en condities."

Op welke manier kan dat kapitaal het beste worden benut?

"Anticiperen op de toekomst is ingewikkelder geworden. Het beste kun je uitgaan van een organische groei, zoals steden zich vroeger ontwikkelden. Stukje bij beetje aanpassingen doorvoeren werkt veel beter dan op grote schaal plannen. Er zijn veel mislukte projecten, hoewel dat natuurlijk een relatief begrip is. Kijk bijvoorbeeld naar Canary Wharf dat werd gepresenteerd als het centrum van de financiële top van Europa. Nu het uitontwikkeld is, is het het derde financiële centrum van Londen. De traditionele top zit nog steeds in de City, en de nieuwe financiële spelers, zoals de hedgefondsen en private equity firma's zitten in Mayfair en Aldgate, de oude sjeke stadsdelen waar je die fijnmazige menging hebt. Op Canary Wharf zitten de tweede- en derderangs bedrijven. Toeristen gaan er één keer heen, omdat het een geweldig imago heeft, maar komen er daarna nooit meer. Hetzelfde geldt voor Potsdamer Platz en voor alle grootschalige projecten: ze hebben niet opgeleverd wat men ervan verwacht had. Als je zo'n verhaal vertelt op de Zuidas dan schrikt men even, maar een half uur later wordt er gedacht: wij gaan het anders doen!"

Merijn Oudenampsen (merijn.oudenampsen@gmail.com) is gastredacteur van AGORA en als onderzoeker verbonden aan de Jan van Eyck Academie. Jesper van Loon (jespervanloon@gmail.com) is redacteur van AGORA en werkzaam als planoloog bij gemeente Rotterdam.

Onderzoek naar de Zuidas: u vraagt, wij draaien

AUTEUR Martin Cobian

FOTOGRAFIE Karsten van Loon

Vaak legitimeren onderzoekers het gevoerde beleid in plaats van het kritisch te onderzoeken. Dit geldt ook voor de Zuidas en de stedelijke ontwikkeling. Dat blijkt uit een analyse van het boek *Amsterdam Zuidas European space* (2005).

Recente discussies over de status van de sociale, geografische en bestuurskundige wetenschappen hebben vragen opgeworpen over de rol van beleidsonderzoek in het normaliseren van neoliberale vormen van politiek. De overheid verwacht van onderzoekers van stedelijke kwesties niet zozeer dat zij algemene kennis produceren, maar dat hun resultaten direct in beleidsadviezen kunnen worden vertaald. Dit pragmatische karakter leidt er veelal toe dat onderzoek niet reflexief is en geen inzicht biedt in de groeiende sociale kosten die de neoliberale beleidsagenda vaak met zich meebrengt. In dit artikel concentreer ik me specifiek op hoe de beleidsprioriteiten van de 'entrepreneurial governance', ofwel bedrijfsmatige stadspolitiek, zich hebben ingebed in de ruimtelijke wetenschappen.

Bedrijfsmatige stadspolitiek is een nieuw soort stedelijk beleid dat de stedelijke concurrentiepositie vooropstelt door marktgericht beleid, publiekprivate samenwerking en citymarketing. De huidige populariteit van dit type beleid is te danken aan het feit dat het in brede kringen wordt gezien als de redder in nood die de postindustriële stad uit de crisis van eind jaren zeventig bevrijdde. Naar zeggen werd dit bereikt door het schrappen van de Keynesiaanse ruimtelijke planning en het inkrimpen van het uitgebreide subsidiestelsel voor stadsvernieuwing van de sociaaldemocratische stadsbesturen in de jaren zeventig en tachtig. Het is een succesverhaal dat verkondigd wordt door liberalen en New Labour, maar bewezen noch goed bestudeerd is. Het rechtvaardigt echter wel de beleidsmatige verschuiving van een sociaal georiënteerd ontwikkelingsparadigma naar een marktgeoriënteerde en privaats gefinancierde beleidspraktijk: een praktijk die hevig bekritiseerd is om de ontwrichtende uitwerking op het arme deel van de stadsbevolking. Om de discussie hierover aan te kunnen gaan, zal ik eerst een aantal algemene inzichten de revue laten passeren met betrekking tot wat we in navolging van Pierre Bourdieu en Loïc Wacquant het symbolische geweld van het neoliberalisme en de schijnwetenschap van beleidsonderzoek zouden kunnen noemen. In de tweede plaats zal ik de

academische participatie bij de Zuidas bespreken als een voorbeeld van verstrengeling van beleidsonderzoek en de huidige neoliberale beleidsagenda.

Doxa en schijnwetenschap

Bourdieu gebruikt het concept 'neoliberale Doxa' om te refereren aan de zich wederzijds versterkende relatie tussen liberaal overheidsbeleid, expertsystemen, economische belangen en de status quo na de golf van liberalisering in de jaren negentig. Neoliberalisme als Doxa stelt impliciet strategische grenzen aan de rede en aan het redelijke. Het legitimeert bepaalde manieren van theoretiseren, problematiseren en handelen met behulp van een eigen jargon, concurrentie bijvoorbeeld, en logica: 'de markt weet het beter'. Deze taal en logica dienen ertoe een sociale orde te vestigen die de economische belangen van het bedrijfsleven prioriteit geeft boven het idee van sociale rechtvaardigheid. De neoliberale Doxa creëert een afgeschermd denkruimte – een waarheidsregime waarin alleen discoursen en praktijken die de taal en logica van het neoliberalisme hanteren, geaccepteerd worden of als redelijk worden gezien. Alles wat buiten de kaders van de denkruimte van het overheidsapparaat valt, wordt genegeerd of als onredelijk bestempeld. Bourdieu ziet dit als een vorm van symbolisch geweld. Voortbouwend op dit inzicht, stel ik dat bedrijfsmatige stadspolitiek een onlosmakelijk onderdeel van de neoliberale Doxa is. Op stedelijk niveau hebben stedelijke denktanks, lokale en supranationale beleidsmakers, adviescommissies, universiteitsafdelingen, vervolgopleidingen, onderzoeksinstituten en andere instanties gerelateerd aan het grootste stedelijke onderzoeksveld een ware epistemische gemeenschap gevormd rond de implementatie van het bedrijfsmatige stedelijke beleid. Een tekenend voorbeeld van de manier waarop Doxa, epistemische gemeenschap en symbolisch geweld samenkomen, is de financiering van academisch en beleidsonderzoek. Een onderzoeksvoorstel gericht op pragmatische oplossingen binnen het technische, economische en symbolische kader van de bedrijfsmatige stadspolitiek heeft veel meer kans om fondsen in de wacht te slepen dan een voorstel met een kritisch perspectief dat de validiteit van de beleidskaders zelf ter discussie stelt. Dit geldt voor een reeks van onderzoeksthema's, zoals het identificeren en optimaliseren van succesvolle megaprojecten, de creatieve stad, de culturele industrie, regionale concurrentiestrategieën

en zelfs stedelijke vernieuwing. Academisch onderzoek is voornamelijk gericht op de mogelijkheden om de concurrentiepositie of de economische groei te bevorderen zonder dat de onderzoekers zich afvragen waarom dit wetenschappelijk relevant is en of dit wel neutrale begrippen zijn.

Door deze praktijk en door de fondsen die beschikbaar zijn voor dit soort onderzoek verandert de neoliberale onderzoeksagenda in een bijna positivistische wetenschap. Het eindresultaat is wat Wacquant 'de schijnwetenschap van het neoliberal beleid' noemt, dat zich op die manier afschermt van kritische analyse. Het isoleert het politieke veld van onderzoek dat onafhankelijk en radicaal anders is, zowel in opzet als in de mogelijke beleidsconsequenties. Onderzoekers die zich willen richten op het overheidsbeleid zijn verplicht om zich eerst door dit hybride veld te begeven, dat functioneert als een 'ontsmettingskamer', en akkoord te gaan met ernstige censuur door hun werk te herformuleren naar technocratische standaarden.

Amsterdam Zuidas promotional space

Ik zal de discussie verduidelijken met een recent voorbeeld uit de praktijk van planning van megaprojecten: strategische grootschalige stedelijke onroerend goedprojecten, die gebouwd worden als onderdeel van bedrijfsmatig stadsbeleid. Ik neem daarbij het academische onderzoek rond de Zuidas als illustratie voor mijn betoog. Het belang van de Zuidas voor beleidsonderzoek is tweeledig: het wordt als een innovatief voorbeeld gezien van zowel meervoudig ruimtegebruik als samenwerking tussen publieke en private partijen in Nederland. De Zuidas is emblematisch voor de verschuiving naar een meer bedrijfsma-

tige vorm van stadspolitiek en de breuk met de oude Keynesiaanse ruimtelijke planning.

Het belangrijkste product van het onderzoek rond de Zuidas – en steen des aanstoots – is het boek *Amsterdam Zuidas European space* (2005), dat werd gefinancierd door de Zuidas Reflector Foundation. Het is een resultaat van samenwerking tussen prominente academische onderzoekers, ruimtelijke planners en beleidsmakers. Er staan bijvoorbeeld interviews in met Klaas de Boer, directeur van de dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente Amsterdam, en Pi de Bruijn, de belangrijkste stedenbouwkundige supervisor van de Zuidas. Het boek is geredigeerd door Willem Salet en Stan Majoor, respectievelijk professor en toenmalig promovendus aan de Universiteit van Amsterdam. De timing van deze publicatie was cruciaal, omdat zij samenviel met de controversiële goedkeuring van een kostbaar deel van de infrastructuur langs de Zuidas, het zogenaamde dokmodel, dat noodzakelijk wordt geacht voor de verdere realisering van het hele Zuidasproject. Door een nauwgezette analyse van de inhoud, waarheidsclaims, deelnemers en herkomst van het geld waarmee de publicatie gefinancierd is, zien we hier een schoolvoorbeeld van verstrengeling van Doxa en financiering van onderzoek.

Deze verstrengeling blijkt uit de door het boek geleverde legitimering voor dit kostbare project. In het hele boek worden door academici en ambtenaren argumenten gegeven voor de bouw van de Zuidas, waarbij zij gebruikmaken van een typisch bedrijfsmatig discours. Ze refereren aan de noodzaak in te spelen op de interstedelijke concurrentie en het aantrekken van mondiaal financieel en menselijk kapitaal. Dit gebeurt het meest prominent in het voorwoord en de introducerende interviews,

waarin men na een onsamenhangende historische terugblik op de Amsterdamse stedelijke ontwikkeling van de afgelopen twintig jaar tot de conclusie komt dat de Zuidas de anonieme en unanieme wil van de markt is en de enige mogelijkheid voor het versterken van Amsterdams concurrentiepositie.

Wat deze rechtvaardiging verbergt, is dat 'de markt' hier niet anoniem en unaniem was, maar dat de Zuidasontwikkeling de wens was van twee grote banken: in eerste instantie ABN AMRO en later ING. In plaats van de in achterkamertjes gevoerde onderhandelingen en de machtsconflicten te analyseren die ertoe leidden dat de gemeente afzag van het IJoeversproject en de ABN AMRO volgde naar de Zuidas, wordt die keuze genaturaliseerd tot een historische wetmatigheid. De Zuidas is zo een onoverkomelijke noodzakelijkheid geworden, mogelijk gemaakt door de lingua franca van de neoliberale Doxa.

De verstrengeling van Doxa en onderzoeksgelden uit zich ook in de

De academische participatie bij de Zuidas is een verstrengeling van beleidsonderzoek en beleidsagenda.

thema's en onderwerpen die door de academici in het boek besproken worden. De bijdragen variëren van statements als "de Zuidasontwikkeling moet uiteindelijk een compact stedelijk centrum worden van een nog ongekende kwaliteit" tot "wat op het spel staat is niet alleen het succes van de Zuidas, maar ook de positie van Nederland als internationale hub voor goederen en diensten, kapitaal en informatie, cultuur en wetenschap" en "de Zuidas is de trendsetter in de naoorlogse Nederlandse stedenbouw". De auteurs nemen zonder enige kritische reflectie de ontwikkeling van een internationaal concurrerende Zuidas met dokmodel als hun uitgangspunt en beschouwen de optimale voorwaarden waaraan de Zuidas moet voldoen om succesvol te zijn als internationale financiële hub, als luxe woonomgeving of als nieuw stedelijk centrum. Geen van de auteurs besteedt aandacht aan de bezwaren die door het Centraal Planbureau naar voren zijn gebracht ten aanzien van mogelijke risico's voor de publieke financiën of zelfs maar aan het algemeen welzijn van de stad, de economische impact op andere Nederlandse steden of de controverse over sociale huisvesting op de Zuidas.

Interessant genoeg is de enige kritische noot in het boek afkomstig van de Vlaamse onderzoeker Erik Swyngedouw. Hij werpt vele vragen op, bijvoorbeeld naar de invloed die een kleine economische en politieke elite heeft over de besluitvorming van het project, het gebrek aan transparantie dat dit soort projecten vaak kenmerkt en problemen als de verdringing van lagere inkomens. Deze bijdrage aan het debat wordt echter volkomen genegeerd. Exemplarisch is het voorwoord van Meijdam en De Vries, respectievelijk voorzitter en senior staf lid van de VROM-raad, waarin zij stellen dat "je het niet eens hoeft te zijn met Swyngedouws positie (...) om zijn karaktervolle betoog te waarderen," om zijn kritiekpunten vervolgens nooit meer ter sprake te brengen. Het gebrek aan respons op Swyngedouws betoog is typisch voor de

houding die men aanneemt ten aanzien van argumenten die buiten het discours en de logica van de neoliberale beleidsagenda vallen.

In vergelijking met Swyngedouws bijdrage zijn alle andere artikelen minzaam en gedepolitiseerd. Het zijn technocratische bespiegelingen over de praktische uitvoering van het enige ontwikkelingsscenario dat ertoe doet: het Zuidas dokmodel. Door geen alternatieven te behandelen, wordt de Zuidas genaturaliseerd als de enige logische stap in Amsterdams concurrentiestreven met het dokmodel als noodzakelijke voorwaarde. Door niet stil te staan bij de noodzaak van de Zuidas, situeren de auteurs zich op comfortabele wijze binnen de Doxa van de ondernemende stad. Daarmee wordt verhuld dat het besluit om de Zuidas te bouwen en de bepaling van de institutionele doelen van het project politieke vraagstukken zijn die eerst ter sprake zouden moeten komen, voordat overgegaan kan worden tot de technische en uitvoeringsvraagstukken.

Een derde en laatste aspect van verstrengeling is de Zuidas Reflector Foundation, in het leven geroepen om de "ontwikkeling van de Zuidas te documenteren" en "publieke discussie te stimuleren". Tot nu toe is haar voornaamste activiteit de publicatie van *Amsterdam Zuidas European space*. De verstrengeling gaat zowel om de financiering van dit boek en de stichting als om de personen die bij de stichting in dienst zijn. Ten tijde van de publicatie behoorden onder meer Architecten Cie., Blauwhoed, Bouwfonds MAB, BPF Bouwinvest, ING Real Estate, Projectbureau Zuidas en Trimp & van Tartwijk tot de financiers van Zuidas Reflector Foundation. Deze partijen hebben allemaal een belang in de bouw van de Zuidas. De voorzitter van de stichting is Pi de Bruijn, de secretaris/penningmeester Jan Doets, de directeur Willem

Salet en de staf wordt gevormd door Stan Majoor.

Als we wat nader inzoomen op de financiers en de personen komt er een aantal directe verbindingen aan het licht. Allereerst is het interessant om op te merken dat de redacteurs van het boek, Willem Salet en Stan Majoor, respectievelijk directeur en stafmedewerker van de stichting zijn. Dit is op zich niet problematisch, maar dat Pi de Bruijn, de stedenbouwkundig supervisor van de Zuidas, ook in het bestuur van de stichting zit, is dat wel. Dat riekt naar belangenverstrengeling, zeker als daarbij nog opgeteld wordt dat een van de financiers het architectenbureau Cie. is, dat wordt gerund door dezelfde meneer De Bruijn. Een vergelijkbaar verband vinden we in relatie tot secretaris/penningmeester Jan Doets. Ten tijde van de publicatie was hij de kwartiermaker van Zuidas NV en misschien wel de belangrijkste persoon in de hele organisatie van de Zuidas. Op dat moment was hij bovendien net elf maanden gepensioneerd als directeur van ING Real Estate, een van de belangrijkste partners in de Zuidas Coalitie en medefinancier van de Zuidas Reflector Foundation.

Daarmee houdt het niet op. Nog een aantal andere connecties vinden we bij de auteurs. In de eerste plaats Klaas de Boer, die directeur is van de dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente Amsterdam. Het gaat er niet om dat hij uitgebreid geïnterviewd wordt, maar dat de gemeente ook financieel bijdraagt aan de Zuidas Reflector Foundation in de gedaantes van dRO en Projectbureau Zuidas. Dan is er Pieter Tordoir, lid van de VROM-raad en directeur Strategie en Ontwikkeling van de Kamer van Koophandel, een van de belangrijkste voorstanders van de Zuidasontwikkeling. Ten slotte is het goed om aan te stippen dat van de zes academische auteurs die meewerkten, er vier deel uitmaken van de Universiteit van Amsterdam: Engelsdorp Gastelaars, Tordoir, Salet en Majoor. Dit lijkt op zich niet relevant, ware het niet dat De Bruijn stelt: "om er [de Zuidas] een succes van te maken (...) moeten we de Universiteit van Amsterdam binnenhalen en congresactiviteit stimuleren." Dit roept de vraag op of de rol van de UvA niet is verschoven van onderzoeksinstituut naar coalitiepartner.

Samenvattend stel ik dat de belangen die gediend worden met de publicatie van dit boek niet die van een waar publiek debat zijn. Het moet haast wel met ironie zijn, wanneer de redacteurs in de inleiding stellen: "Het boek dat u in handen heeft, is bedoeld als een kritische, constructieve introductie tot een sociaal en wetenschappelijk debat over de toekomst van de Zuidas in Amsterdam." De belangen die er wel mee gediend worden, zijn die van de financiers van de Reflector Foundation: de betrokken projectontwikkelaars, investeerders en overheidsdepartementen, en natuurlijk ook die van de academische experts, die hun schijnwetenschap voor een redelijke prijs weten te verkopen.

Wat we voor ons hebben is een duidelijke belangenverstrengeling tussen onderzoekers en gevestigde politieke en economische belangen. Het is een belangenverstrengeling die verder versterkt wordt door de normaliserende macht van de neoliberale Doxa: de dominante beleidsagenda wordt afgedwongen via de financiering van academisch onderzoek. Gezien de groeiende hoeveelheid problemen die geassocieerd worden met grootschalige imagoprojecten en met de bedrijfsmatige stadspolitiek in het algemeen lijkt het belangrijker dan ooit om de

noodzaak van een grotere reflexiviteit onder onderzoekers te benadrukken. Anders dreigen grootschalige ontwikkelingsstrategieën zoals de Zuidas genaturaliseerd te worden tot het enige alternatief voor stedelijke ontwikkeling. Alleen door een reflexievere houding kunnen intellectuelen ontsnappen aan het symbolische geweld dat de bedrijfsmatige stadspolitiek op het onderzoeksterrein van de stedelijke ontwikkeling uitoefent.

Martin Cobian (cobian8@hotmail.com) is sociaal geograaf en studeerde in 2007 af aan de Universiteit van Amsterdam. Dit artikel is gebaseerd op de epiloog van zijn scriptie. Vertaald door Merijn Oudenampsen.

Literatuurselectie

- Bourdieu, P. & L. Wacquant (2005) Neoliberal newspeak. *Radical Philosophy* 105, pp. 2-5.
- Eijgenraam, C.J.J. & I.V. Ossokina (2006) Kosten-batenanalyse Zuidas Amsterdam. Den Haag: CPB.
- Harvey, D. (1989) From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska annaler. Series B. Human Geography* 71, 1, pp. 3-17.
- Salet, W.G.M. & S.J.H. Majoor (red.) (2005) Amsterdam Zuidas European space. Rotterdam: 010 Publishers.
- Swyngedouw, E., F. Moulaert & A. Rodriguez (2002) Neoliberal urbanization in Europe: large-scale urban development projects and the new urban policy. *Antipode* 34, 3, pp. 543-577.
- Torrance, M.I. (2007) Financially engineering the city: an urban IPO in Amsterdam. Working papers in employment, work, and finance. Oxford University Center for the Environments.
- Wacquant, L. (2004) Critical thought as solvent for doxa. *Constellations* 11, 1.

De legitimiteit van externe financiering

AUTEUR Willem Salet

Martin Cobian karakteriseert *Amsterdam Zuidas European space* (2005) met één grote penseelstreek als neoliberaal en zoekt daar vervolgens een complot achter. Hiermee doet hij geen recht aan de inhoud van het boek en de verscheidenheid van opvattingen die erin naar voren komen.

Cobian spitst zijn kritiek toe op twee punten, maar wie zo categorisch redeneert als hij, heeft er vast nog wel een stuk of wat. Zijn eerste punt is dat de Zuidas is geïnitieerd door twee grote banken. Ik deel die analyse wel. Het staat ook allemaal in het boek. De gemeente was bezig met plannen voor de binnenstad, en toen zetten de banken haar voor het blok: een plek op de Zuidas of ze zouden vertrekken. (Ik had Cobian overigens wel eens willen horen als dit bouwvolume aan de binnenstad was toegevoegd.) Interessant werd het in mijn ogen toen de gemeente zich een paar jaar later actief met de Zuidas ging bezighouden met de intentie er een gevarieerd stedelijk centrum van te maken in plaats van kantoren langs de snelweg. Dat is in de eerste tien jaar niet best gelukt, onder meer doordat de doorgaande infrastructuur in de weg zit. Een dok - in welke variant dan ook - zou er moeten komen om meer stedelijke variëteit mogelijk te maken. Keynesiaanser kan het toch niet?

Dit dok is Cobians tweede punt. Persoonlijk vind ik dat de financiering van deze publieke doelstelling in eerste aanleg vanuit de publieke sector moet komen, liefst met aanvullende financiering uit Europa. Dan kan men later ontwikkelrechten uitgeven. Door de financiering voor een groot deel bij de markt te leggen, neem je een zware hypotheek op wat eruit die grond moet komen. Krijg je dan nog wel de beoogde diversiteit, inclusief bijvoorbeeld de beoogde sociale woningbouw? Dat is mijn opvatting, maar er staan ook andere in het boek.

Hier mag Cobian gerust het zijne van vinden, maar van een andere strekking vind ik zijn complottheorie. Hier steekt het verwijt achter dat de deelnemers geen autonome afweging maken en dat het onderzoek gestuurd wordt door de belangen van de financiers.

Eerst een kleine correctie: er is geld verzameld voor de proceskosten van het boek en niet voor het verrichten van onderzoek. Dat maakt voor het principe geen groot verschil, maar wel voor de omvang van de

dollartekens in de ogen, die Cobian suggereert. Mijn onderzoeksgroep heeft fondsen vergaard voor het verrichten van onderzoek naar de Zuidas bij de Europese Unie en via de regeling Besluit Subsidies Investerings Kennisinfrastructuur (Bsik). Daarbij gaat het om bedragen van een andere orde.

Onderzoek aan de universiteit doe je tegenwoordig regelmatig met financiering van derden en dan ben je tevreden als externe partijen te bewegen zijn tot financiering van het onderzoek dat past in het programma dat je voor ogen hebt. Ik bepleit zeker meer financiële ruimte aan de universiteit, maar dat neemt niet weg dat het wel degelijk mogelijk is om via externe financiering onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van goede kwaliteit te verrichten.

Bij het boek van de Zuidas Reflector Foundation was de inzet iets anders. Het proces werd wel gefaciliteerd, maar de deelnemers moesten er in beginsel toch vooral hun eigen tijd en belangstelling in steken. Cobian richt zijn kritiek op het feit dat er in het bestuur van de stichting personen zaten die in andere rollen belang kunnen hebben bij een bepaalde ontwikkeling. Dat was mij niet ontgaan. Ik vind het juist leerzaam om contact te hebben met partijen die de zaak van binnen uit kennen. Het belang van de stichting was echter niet om gemeentepolitiek te legitimeren of om banken te plezieren. Zij had zich ten doel gesteld om feitelijke informatie over de ontwikkelingen op de Zuidas te verstrekken en om beredeneerde standpunten naar voren te brengen over mogelijke toekomst. Het boek beantwoordt volledig aan dit doel. De redacteurs hebben alle ruimte gekregen om een eigen opzet te kiezen en auteurs te selecteren. Ik kijk daar met genoegen op terug. De Zuidas Reflector Foundation bestaat inmiddels niet meer. Het is niet gelukt de platformfunctie structureel te handhaven. Er is nog veel te melden over de mogelijkheden voor de Zuidas buiten de opties die nu vrijwel exclusief door het projectmanagement worden uitgedragen. Ik raad Cobian aan zijn inzichten daarop te richten, maar als hij naar inzichten van anderen verwijst, moet hij die wel serieus nemen.

Willem Salet (W.G.M.Salet@uva.nl) is als hoogleraar stedelijke en regionale planning verbonden aan de Faculteit van Maatschappij- en Gedragswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Het onverwachte gelijk van tobberige planologen

AUTEUR Ewald Engelen

Eind mei nam Ewald Engelen deel aan een zogenaamd breed beraad van het Forum voor Stedelijke Vernieuwing. In het zonovertogen Zeist trof hij vijftien tobberige planologen die zich ernstig zorgen maakten over de staat van hun professie en, in het verlengde daarvan, over de ruimtelijke ordening van Nederland.

Met het verscheiden van centrale aansturing van de ruimtelijke ordening dreigt volgens de heren planologen 'verrommeling' van Nederland. De redding van Nederland hangt zo gezien samen met eerherstel voor de planologische professie – een redeneerlijn die je tegenwoordig wel vaker tegenkomt. Als relatieve buitenstaander verbaast mij deze tobberigheid.

Ten eerste lijkt het mij vanzelfsprekend dat in het tijdperk van 'onmaakbaarheid', dat we sinds het einde van de jaren zeventig met zoveel rumoer zijn binnengegleden, ook dit bolwerk van ingenieurssocialisme zo langzamerhand wel is geslecht. De staat heeft goedschiks dan wel kwaadschiks nu eenmaal veel van zijn soevereiniteit overgedragen aan Europa, gemeentes, provincies en vooral aan bedrijven en huishoudens. De staat heeft tevens ontdekt dat hij het vaak niet weet, en dat hij dus is aangewezen op derden om te bepalen wat hij moet doen en hoe. En de staat is erachter gekomen dat de sociale velden die hij wil reguleren bemenst worden door wezens met eigen wensen en voorkeuren, die zich lang niet altijd houden aan wat de staat voor hen heeft bedacht. Oftewel, onmaakbaarheid is het effect van 'toenemende complexiteit', 'verspreide kennis' en 'glocalisering' en waarom zou dat voor de ruimtelijke ordening anders zijn?

De tweede reden voor mijn verbazing staat hier haaks op. Dat wij leven in tijden van 'onmaakbaarheid' en dat de grote sociale ambities die achter de 'maakbare samenleving' van weleer schuilgingen achterhaald zijn, is weliswaar gemeengoed geworden, maar we gedragen ons daar nauwelijks naar. Markten maken, migranten transformeren in kleurechte Nederlanders, de instroom van grauwe ganzen beperken: het zijn maar enkele van de vele voorbeelden van hedendaagse maakbaarheid. Maar

wat vooral zo treft aan de maakbaarheidambities van vandaag is dat ze steeds meer de versluisde vorm hebben aangenomen van ruimtelijke interventies en dus bij uitstek vallen onder de noemer 'ruimtelijke ordening'.

Planologie is geworden tot de dienstmaagd van vastgoedjongens, economen, andragologen en andere welzijnsridders.

De afgelopen jaren hebben een veelheid aan infrastructurele projecten opgeleverd, reikend van spoorlijnen, containerterminals en nieuwe wegen tot aan museumkwartieren, 'central business districts' en de constructie van creatieve 'hotspots'. Ook vernemen we tot vervelens toe over de cosmetische herpositioneringen van Nederlandse steden en stadjes als 'kennisstad' of 'creatieve stad', daarbij lichtjes of zwaar leunend op het tot pap gekauwde werk van Richard Florida. Ten slotte gaan we de 'sociale kwestie' van de eenentwintigste eeuw, de sociale verloedering in verpauperde stadswijken die het gevolg heet te zijn van de achterblijvende integratie van niet-westerse migranten, bij voorkeur te lijf met kleinschalige interventies in de fysieke morfologie van de wijken in kwestie.

Wat deze interventies delen is dat ze ruimtelijk zijn. De staat tracht, al dan niet in samenwerking met private of semipublieke partijen, via investeringen in de bebouwde omgeving een breed scala aan sociale vraagstukken op te lossen: achterblijvende economische groei, congestie, werkloosheid, criminaliteit, slechte beheersing van de Nederlandse taal, afnemend nationaal besef, afwendgedrag, moslim-fundamentalisme, eenzaamheid, armoede en hondenpoep. Je zou zeggen dat dit een planologisch paradijs moet zijn. Op vrijwel elk beleidsvraagstuk is ruimtelijke ordening het zaligmakende antwoord

geworden. Zo bezien, en ik heb dat in Zeist ook geopperd, betreft de planologische tobbigheid niet zozeer de ruimtelijke ordening als wel de eigen positie daarbinnen. Van een professie die zich tooide in de witte jas van de natuurwetenschapper, is zij verworpen tot de dienstmaagd van vastgoedjongens, economen, andragologen en andere welzijnsrakers, en de culturele tantes van de creatieve industrie. Oftewel, de klagerigheid betreft zo op het oog vooral de eigen marginalisering.

Zuurverdiende euro's

Er is echter meer aan de hand. De versluisde maakbaarheidambities die achter het grotestedenbeleid, de krachtwijken, de onderzoeken van het Nicis Institute en de onwaarschijnlijke hoeveelheid lokale ruimtelijke projecten schuilgaan, hebben in de loop der tijden een al even onwaarschijnlijke hoeveelheid ambtenaren, onderzoekers, bestuurders en andere staatsdienaren van werk voorzien.

Veelzeggend is de geleidelijke uitbreiding van het aantal steden dat onder het grotestedenbeleid valt. Begonnen in 1994 met vier steden – Den Haag, Utrecht, Rotterdam en Amsterdam – omvat het nu 31 steden en stadjes: een fraai staaltje verdelende rechtvaardigheid, maar ook een minder fraai staaltje staatscliëntelisme. Wat dat betreft volgt het grotestedenbeleid een patroon dat we kennen van andere staatsruiven. Overal waar geld wordt uitgedeeld, verzamelt zich een kaste van staatsafhankelijken, die vervolgens naarstig op zoek gaat naar een legitimatie van de eigen positie en de eigen activiteit; een zoektocht die in dit geval is uitbesteed aan academici die met meer of minder dun onderzoek de ratio van de verschillende ruimtelijke interventies proberen aan te tonen.

Maar is die ratio er wel? Lopen doelstellingen en instrumenten wel in de pas? Ondanks het vele geld dat in dit onderzoekscircuit omgaat, kan de twijfel hierover maar niet ter ruste worden gelegd. En terecht: het geld is namelijk niet gratis, maar komt uit de boezem van hardwerkende Nederlandse huishoudens. Het minste wat dan mag worden verwacht is dat de ruimtelijke interventies die worden gepleegd zich in de (buitenlandse) praktijk reeds hebben bewezen. Is dat ook zo?

Vier kanttekeningen. Gaan de investeringen in de Amsterdamse Zuidas daadwerkelijk nieuwe internationale bedrijvigheid aantrekken of blijft het effect beperkt tot het Nederlandse waterbed en is het dus weggegooid geld, zoals het Centraal Planbureau meent? De internationale literatuur leert dat scepsis op zijn plaats is. Regulering, fiscus, een ruimhartig migratiebeleid en goed onderwijs zijn oneindig veel belangrijker dan een bosje glanzende wolkenkrabbers.

Zijn infrastructurele projecten de investeringen wel waard? Ook hier wijst de internationale literatuur uit dat deze investeringen stevast gepaard gaan met torenhoge budgetoverschrijdingen en achterblijvende opbrengsten. Zijn er geen betere bestemmingen te bedenken voor de zuurverdiende euro's, die maar één keer kunnen worden uitgegeven? Een kwaliteitsimpuls in het primair onderwijs of het betaalbaar houden van kinderopvang zouden mijn prioriteiten zijn, maar er zijn ongetwijfeld vele andere.

En is het adjectief 'kennisstad' of 'creatieve stad' niet aan danige inflatie onderhevig als iedere stad zich ermee gaat tooien? Betreft het hier niet uit de aard der zaak 'positionele goederen', om met Fred Hirsch te

spreken: relatieve posities op een hiërarchische statusladder die per definitie niet gelijk verdeeld kunnen worden en zich bovendien grotendeels aan beleidsmanipulatie onttrekken? Het zijn immers lauweren die je door anderen worden toegekend en die je jezelf niet op kan zetten.

En tot slot, zijn de sociale problemen die het palet aan krachtwijkinitiatieven moet oplossen niet eerst en vooral problemen die mensen aankleven in plaats van buurten? Het zijn per slot van rekening individuen die crimineel zijn, radicaliseren, te laag zijn opgeleid, geen werk hebben, eenzaam zijn – niet buurten of wijken. Komen investeringen in de fysieke morfologie van deze zogenaamde probleemwijken dan niet simpelweg neer op verspreiding van het 'sociale vuil' in plaats van het daadwerkelijk opruimen ervan?

Daadkracht is al wat telt. Het doet het er niet toe wat we doen, als we maar bewegen.

Dans om de staatsruif

Dit zijn vier kanttekeningen, bij vier typen ruimtelijk beleid die in het post-Fortuynistisch Nederland op grote populariteit mogen rekenen, die te weinig weerklank vinden. Dat roept twee ongemakkelijke vragen op, een voor politici en beleidsmakers en een voor hun academische adviesfluisteraars.

Om met de laatste te beginnen: Wat moet de rol van de sociale wetenschappen zijn in een veld waarin de onderzoeksvragen in eerste instantie worden bepaald door politiek gedefinieerde probleemstellingen? Wat gebeurt er met de ten principale kritische houding van de sociale wetenschappen ten opzichte van heersende opvattingen wanneer er weinig reflectiemogelijkheden zijn op de politieke probleemdefinities?

De laatste jaren is de druk op wetenschappers om de gegeven definities over te nemen alleen maar groter geworden. Bezuinigingen aan universiteiten hebben het belang van inkomsten uit advieswerk doen toenemen. Bovendien is bij de allocatie van de gelden van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) maatschappelijke relevantie een steeds belangrijker criterium geworden en hebben ambtenaren en beleidsmakers een steeds grotere stem gekregen in de verdeling ervan. De laatste jaren zijn de klachten over ambtenaren die van wetenschappers directe bruikbaarheid eisen voor de oplossing van hun gemeentelijke problemen niet van de lucht. Het is evident dat het hierdoor voor wetenschappers moeilijker is geworden om de kritische houding die zij van nature hebben – onjuiste kennis vervangen door juiste, ongereflexeerde inzichten vervangen door gereflexeerde – te bewaren. Want als beleidsmakers ergens een afkeer van hebben dan is het van scepsis, argwaan en achterdocht en het oponthoud dat dat impliceert. Het ambtelijke apparaat is immers niet voor niets opgetuigd voor de daad; dan zal er gehandeld worden ook! Twee voorbeelden uit eigen praktijk mogen dat illustreren. Medio 2006 publiceerde ik met Annet Jantien Smits een kritisch stuk in *Rooilijn* over de levensvatbaarheid van de Amsterdamse Zuidas in het licht van financiële internationalisering. Via via vernam ik dat het stuk bij het

Projectbureau Zuidas was ingeslagen als een bom. Dacht men eindelijk de hobbel van het Centraal Planbureau te hebben genomen, verscheen er een tweede op de weg. De juiste reactie van de zijde van het Projectbureau zou uiteraard een uitnodiging aan ons adres zijn geweest om te vernemen wat onze bedenkingen waren. Het tegendeel gebeurde: men zweeg ons dood en sloot zichzelf van de weeromstuit op in het eigen gelijk. Het Projectbureau bleek te lijden aan een bunkermentaliteit die het leren van tegenspraak in de weg staat.

Tweede voorbeeld. Ik doe sinds 2006 onderzoek naar de effecten van financiële internationalisering op het Amsterdamse financiële centrum. Na twee jaar stilte toonde plotseling de Amsterdamse Kamer van Koophandel interesse. Een jonge enthousiaste medewerker die er nog maar net werkte, kwam mijn mening peilen over het idee om Amsterdam te positioneren als Europees centrum voor de handel in emissierechten. Ik reageerde sceptisch. Ik wees erop dat Londen al de grootste markt voor emissierechten van Europa huisvestte en dat de Nederlandse elite niet uitblonk in het strategische vernuft dat vereist is om deze activiteit uit Londen los te weken. Het mocht niet baten. Het enige wat ze wilde weten was of ik wilde meedoen, maakte niet uit waaraan, als er maar iets gebeurde. De ontmoeting heeft nimmer een vervolg gekregen.

Deze observaties leren dat het beleidsmakers vooral om de daad gaat, niet om de onderbouwing ervan, de eventuele effectiviteit of de juistheid van de onderliggende diagnose. Er bestaat over het algemeen een geringe bereidheid aan de kant van beleidsmakers om actief tegenspraak uit te nodigen, terwijl daar toch bij uitstek het nut van de sociale wetenschappen ligt: op basis van grondige kennis van de internationale literatuur foute aannames vervangen door juiste en ondoordachte interventies door doordachte. Helaas is de praktijk vaak anders. De sceptische wetenschapper die weigert de heersende beleidsagenda academisch te legitimeren wordt maar al te vaak beschouwd als spelbederver en dus verder niet uitgenodigd voor de dans om de staatsruif. En omdat er genoeg anderen zijn die, gedreven door ijdelheid, financiële noodzaak of andere motieven, minder scrupules hebben, is er domweg te weinig tegenspraak, wat de intelligentie van het beleidsapparaat niet ten goede komt.

Verkwanselen van de erfenis

De gewetensvraag voor beleidsmakers en politici is ingewikkelder. Het post-Fortuyn-tijdperk heeft het voor deze beroepsgroepen niet gemakkelijker gemaakt. Steeds moeten zij de nieren van het electoraat proeven, op straffe van het verwijt 'oude politiek' te bedrijven. Het probleem is dat het achterhalen van de volkswensen zienerachtige kwaliteiten vereist. Ieder leest erin wat hem aanstaat en negeert het onwelgevallige. Paradoxaal genoeg gaat deze electorale horigheid gepaard met een roep om krachtig leiderschap. De problemen van vandaag zijn terug te voeren, zo luidt de heersende opinie, op een zwakke elite en de oplossing schuilt dus in betere daadkrachtigere en meer Obama-achtige leiders. Tezamen met de vergruizing van de staatssoevereiniteit die ik heb geschetst, heeft deze wonderlijke mix van horigheid en daadkracht geresulteerd in de versluierde maakbaarheid die hier ter discussie staat. Daadkracht is al wat telt. Het doet het er niet toe wat we doen, waar we heen gaan en of we ergens aankomen,

zolang we maar bewegen.

Daaraan zijn grote risico's verbonden. En daarin schuilt het onverwachte gelijk van dat vijftiental planologen in Zeist. Er is wel degelijk reden tot tobberigheid, en dat heeft alles te maken met de planologische opdracht – het maken van het land – maar gaat ver voorbij de precaire status van de professie.

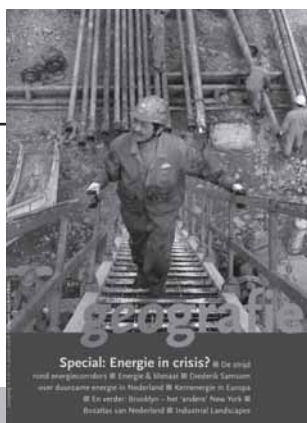
Omdat de ruimtelijke interventies van vandaag nauwelijks zijn gebaseerd op grondige studies naar kosten, baten en effecten, dreigen de hooggespannen verwachtingen niet waargemaakt te worden. De enige hoop is dan dat de 'slachtoffers' van morgen allang weer zijn vergeten wat die verwachtingen ook weer waren – wat met langlopende ruimtelijke interventies gelukkig meestal het geval is. Maar niet iedereen vergeet, en niet alle interventies hebben een lange looptijd. Dat de keizer zonder kleren gaat, wordt wel degelijk door een deel van het electoraat waargenomen. En precies daarin schuilt mijns inziens het gevaar. De legitimiteit van de staat is een kostbaar goed. Het is electorale 'goodwill' die moeizaam is opgebouwd gedurende decennia van redelijk effectief beleid en dus een kostbare erfenis van eerdere generaties bestuurders aan de huidige. Die erfenis wordt echter in hoog tempo verkwanseld. De Fortuyn-revolte staat symbool voor een groeiende electorale twijfel of die erfenis wel in goede handen is. Grote woorden en kleine daden, en dan ook nog op kosten van de burger, dragen onherroepelijk bij aan een verdere delegitimering van de Nederlandse staat.

Het antwoord is uiteraard grotere bescheidenheid, meer tegenspraak en vooral: minder daadkracht. Bestuurder, besef dat het verkeerde doen, hoe goed de motieven ook mogen zijn, oneindig veel meer schade berokkent dan niets doen! Zoals Karl Popper al wist: besturen gaat niet om het maximaliseren van geluk, maar om het vermijden van pijn. Daaraan zou ook de Nederlandse bestuurder de handen vol kunnen hebben.

Ewald Engelen (e.r.engelen@uva.nl) is als hoofddocent en onderzoeker verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Dit is een licht aangepaste versie van een column die hij op 12 juni 2008 heeft uitgesproken op het Nicis-congres 'Bouwstenen voor een nieuw stedenbeleid'.

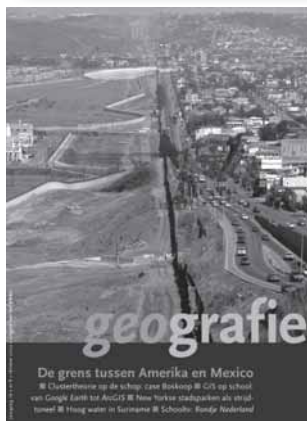
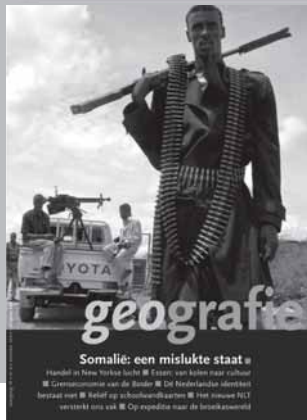
Literatuurselectie

Hirsch, F. (1976) Social limits to growth. Cambridge: Harvard University Press.
Engelen, E. & A.J. Smits (2006) Financiële internationalisering en de Zuidas.
Rooilijn 2006, 5, pp. 5-11.

geografie

Het tijdschrift voor geografen en studenten geografie

■ informatie over actuele ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten ■ reisverhalen ■ opinies ■ achtergrondinformatie ■ recensies ■ nieuwsberichten ■ columns ■ interviews ■ geografische agenda ■ boekbesprekingen ■ aanbiedingen...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts € 32 per jaar, aio's en oio's betalen € 65 (normale prijs € 87,50 per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 253 40 56 voor een abonnement.
Een welkomstdcadeau ligt klaar!

KNAAG

Zelfbouwstad

AUTEUR & FOTOGRAFIE Christien Klaufus

De trend van stedenbouw-van-onderop lijkt een breuk met onze westerse planningstraditie, maar overheden spoorden burgers al vaker aan tot zelfbouw. Tijd om deze geschiedenis te herontdekken.

Begin dit jaar stelde minister Ella Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie tot 2010 acht miljoen euro extra ter beschikking voor het stimuleren van gezamenlijke bouwprojecten van particulieren. Ze deed dat omdat zelfbouw volgens haar goed is voor een wijk. De laatste tijd groeit de aandacht voor de wijze waarop de overheid particulier opdrachtgeverschap stimuleert. Waren professionals tien jaar geleden nog huiverig voor het idee dat individuele woonwensen serieus genomen moesten worden, tegenwoordig lijkt iedereen ervan overtuigd dat steden gebaat zijn bij de betrokkenheid van burgers bij het maken van woonruimte. Vanwege deze omslag in het denken besteedt AGORA in dit minithema aandacht aan bekende en minder bekende voorbeelden van particulier bouwen en aan de interacties met professionals die daaraan ten grondslag liggen.

De huidige beleidsaandacht voor de rol van burgers in de woningbouw is terug te voeren op de nota *Mensen, wensen, wonen* uit 2000. Het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer kondigde hierin aan dat voortaan de burger in het woonbeleid centraal zou worden gesteld. Mensen moesten meer zeggenschap krijgen over hoe ze wilden wonen. Dat vertaalde zich onder andere in meer ruimte voor zelfbouw: eerder van de nieuwe woningbouwproductie moest in de vorm van individueel of collectief particulier opdrachtgeverschap plaatsvinden. Onder zelfbouw wordt verstaan dat particulieren, individueel of als groep, de rol van opdrachtgever op zich nemen, zelf grond verwerven en het bouwproces sturen om zo woonruimtes naar wens te maken. Dat kunnen eengezinswoningen zijn, maar ook appartementencomplexen. Zelfbouw kan de renovatie van bestaande panden omvatten, maar ook nieuwbouw in uitleggebieden. Het gaat bij zelfbouw dus om meer dan inspraak in het ontwerp.

Hoewel het betrekkelijk lang duurde eer er een opwaartse lijn in het aantal particulier gebouwde woningen was, gaat er tegenwoordig geen maand voorbij of een gemeente kondigt aan dat er kavels voor nieuwbouw aan particulieren beschikbaar worden gesteld. Ook in de herstructurering van achterstandswijken wordt de actieve inbreng van bouwende burgers vaker benut. De Rotterdamse 'klushuizen', panden met achterstallig onderhoud die men voor weinig geld kon kopen op voorwaarde dat erin werd geïnvesteerd, zijn een bekend voorbeeld. Op die manier tracht de gemeente middenklassers naar achterstandswijken

te trekken. Door hun actieve betrokkenheid bij de renovatie van panden zouden zij die wijken een nieuwe impuls geven. Daarnaast draagt het bij aan een gevarieerde woningvoorraad en betaalbare en geschikte huisvesting voor mensen met bijzondere woonwensen.

In het beleidsdebat wordt zelfbouw voorgesteld als een trendbreuk, als iets dat ver van onze moderne planningstraditie af staat. Nederland heeft sinds de Tweede Wereldoorlog inderdaad een strakke plannings-traditie gekend, achtereenvolgens ingegeven door het modernistische gedachtengoed van de maakbare samenleving en het streven naar compacte steden om het dichtslibben van de open ruimte tegen te gaan. Vanaf de jaren tachtig kreeg het marktdenken echter steeds meer invloed en werd de weg vrijgemaakt voor een grotere rol van de woonconsument. Dat de burger in het huidige woonbeleid centraal gesteld wordt, is dus weliswaar een verandering, maar een die in het beleidsdiscours sterk uitvergroot wordt.

Dat heeft twee redenen. Ten eerste wordt beleid doorgaans als topdown óf als bottom-up voorgesteld, terwijl er in werkelijkheid vele tussenvormen bestaan. De polemische taal van protagonisten als Carel Weeber heeft indirect aan die polarisatie bijgedragen. Weebers pamflet voor het 'wilde wonen' had tot doel de planologische discussie aan te zwengelen. Sommige concepten gingen echter een eigen leven leiden, waardoor begrippen als zelfbouw en stedenbouw al snel als onverenigbare uitersten werden gezien. Men vreesde de slechte smaak van het volk en een kakofonie aan stijlen. Uit angst voor 'Belgische toestanden' werden bouwende burgers ontmoedigd.

Ten tweede wordt zelfbouw meestal geassocieerd met arme wijken in ontwikkelingslanden. Daar waar een sociaal huisvestingsbeleid ontbreekt, zou zelfbouw bijdragen aan de zelfredzaamheid van gemarginaliseerde bevolkingsgroepen. Politicus Adri Duivesteijn refereerde in zijn pleidooi voor stedenbouw-van-onderop ooit aan een volkswijk in Lima, omdat hij onder de indruk was van de emancipatie die zelfbouw daar teweeg had gebracht. Doorgaans wordt aangenomen dat het stimuleren van zelfbouw als beleidsinstrument een uitvinding van ontwikkelingslanden is, maar dat is onjuist: het is een westers idee.

Door de eenzijdige geschiedschrijving van de westerse volkshuisvesting en planning lijkt het alsof er nu een breuk met onze traditie ontstaat. Toch zijn er in de twintigste eeuw diverse momenten geweest waarop Europese en Noord-Amerikaanse overheden hun burgers aanspoorden om zelf huizen te bouwen. Dit artikel bespreekt hoe het overheidsbeleid in landen als Oostenrijk, Zweden en de Verenigde Staten gericht was op het stimuleren van zelfbouw. Ook wordt ingegaan op de vraag waarom deze voorbeelden in de wetenschap en het beleid onderbelicht zijn gebleven.

Particulier initiatief blijft in overzichtsstudies over volkshuisvesting relatief onopgemerkt.

In de vergetelheid

Begin jaren negentig stond in het tijdschrift *Urban Studies* een belangrijk artikel over de verborgen 'sterke arm' van de westerse volkshuisvesting. De Engelse auteurs Duncan en Rowe stelden daarin dat er vaak een eenzijdig beeld van de westerse volkshuisvestings- en planningstradities wordt geschetst. Ze schrijven dat zelfbouw en particuliere initiatieven in de afgelopen eeuw van groot belang zijn geweest voor het westerse huisvestingsbeleid. Zelfgeïnitieerde huisvesting heeft in hun ogen bijgedragen aan de groei van Noord-Amerikaanse en Europese metropolen en gezorgd voor een stabielere woningmarkt.

Eind jaren tachtig had de Engelse planoloog Peter Hall al een soortgelijk betoog gehouden. Hall stelde dat de eerste generatie planologen, waaronder Ebenezer Howard en Patrick Geddes, hun gedachtegoed baseerden op het idee van een participatieve stadsplanning: een stedenbouw-van-onderop. Dat is ook niet zo verwonderlijk, want het was in Groot-Brittannië lange tijd gebruikelijk om zelf te bouwen. Het idee van de Garden City was op die gewoonte gebaseerd. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd zelfbouw in Groot-Brittannië niet meer als een wenselijke oplossing voor het woningtekort gezien. De Britse overheid en bouwondernemers trokken de verantwoordelijkheid voor de woningbouw naar zich toe en versterkten hun monopolie op de inrichting van stad en landschap.

Hall wijst erop dat die vooroorlogse geschiedenis in de jaren zestig in de vergetelheid is geraakt doordat de westerse architect John F.C. Turner Geddes' gedachtegoed in Peru introduceerde. Vanaf dat

moment werden zelfbouw en stedenbouw-van-onderop vooral geassocieerd met ontwikkelingslanden. Op Turners positieve kijk op door de overheid gestimuleerde zelfbouw kwam later overigens kritiek. In de ogen van critici zou hij te weinig aandacht hebben voor sociale ongelijkheid en voor de macht van grote instellingen. Zijn theorie werd utopisch genoemd. Sommigen verweten hem dat hij door het benadrukken van individuele keuzemogelijkheden en emancipatie van burgers onbewust het neoliberale gedachtegoed steunde. Turner zou beleidsmakers in de kaart spelen die naar meer marktwerking, zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid van burgers streefden, terwijl de critici de verantwoordelijkheid voor goede huisvesting bij de

Amsterdam IJburg, Steigereiland.

staat legden.

Hall maakt duidelijk dat de aandacht voor bewonersinspraak en zelfbouw in het Westen een terugkerend beleidsthema is, en dat ook bewegingen uit de jaren zeventig en tachtig, zoals het Open Bouwen van John Habraken en de Community Architecture groep uit Engeland, in dat beeld passen. Toch bleef de terugkerende beleidsaandacht voor zelfbouw en particulier initiatief in overzichtsstudies over volkshuisvesting relatief onopgemerkt. Daardoor werden ook in het stedelijke beleid de oudere voorbeelden snel vergeten.

Eind jaren negentig mengde de Canadese geograaf Richard Harris zich in de vakdiscussie die door Duncan, Rowe en Hall aangezwengeld was. Hij richtte zijn aandacht specifiek op de manier waarop westerse overheden zelfbouw en bewonersbetrokkenheid in de afgelopen eeuw hebben gestimuleerd. Harris beschrijft in diverse artikelen hoe nationale en lokale overheden hun burgers in tijden van schaarste aanmoedigden om de bouw van hun woning zelf ter hand te nemen. Een opvallende conclusie in zijn werk is dat overheden van zeer uiteenlopende politieke kleur, van fascistisch tot communistisch, het particulier initiatief hebben

Europese ervaringen met zelfbouw zijn relevanter dan vergelijkingen met volkswijken in Lima of Curaçao.

omarmd om de woningnood te lijf te gaan. Het bekendste programma komt uit Stockholm, maar een eerste aanzet tot zo'n programma stamt uit het vroeg twintigste-eeuwse Wenen.

Het Magische Huis

Na de Eerste Wereldoorlog belandden duizenden vluchtelingen uit de voormalige Dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije in de buitengebieden van Wenen. Voor hen was er vaak geen andere optie dan zelf een bescheiden eengezinswoning te bouwen. Vanaf 1920 werd het voor woningzoekenden gebruikelijker om zich in coöperaties te verenigen. Dankzij het werk van deze coöperaties ontstonden nieuwe buitenwijken met rijtjeshuizen en vrijstaande woningen. Doordat de zelfbouwers financiële steun wisten te krijgen van toonaangevende buitenlandse organisaties, zag ook het stadsbestuur van Wenen zich op den duur gedwongen om zelfbouw financieel en technisch te ondersteunen. Hoewel het socialistische bestuur ideologische bezwaren had tegen de typologie van de suburbane eengezinswoningen, omdat die van burgers 'slechte socialisten' zouden maken, was het model van gesteunde zelfbouw erg succesvol en werd al snel in andere steden overgenomen. Toen het stadsbestuur halverwege de jaren twintig besloot om de geïnstitutionaliseerde bouw van appartementencomplexen een hogere prioriteit te geven, kwam er een einde aan de groei van de coöperatieve suburbane bouwprojecten.

Ook in Stockholm werden in de eerste decennia van de twintigste eeuw kleine burgerinitiatieven voor woningbouw gestart. Het gemeentebestuur kocht land rond de stad aan en verkocht de losse kavels aan particulieren. Hoewel grondspeculatie de individuele zelfbouw kortstondig tot staan bracht, bloeide de zelfgeïnitieerde woningbouw in

de jaren twintig weer op toen de woningtekorten opnieuw opliepen.

Eén coöperatie, HSB, was dominant. Deze had zoveel leden, dat er een sterke toename was van particulier ontwikkelde wijken. De lokale overheid ondersteunde de zelfgebouwde wijken door er basisvoorzieningen aan te leggen, technische assistentie te verlenen en bouwers goedkope leningen te verstrekken.

Het programma van HSB diende als voorbeeld voor het daaropvolgende Stockholmse model van het Magische Huis. Deelnemers aan dat programma konden uit een beperkt aantal typen eengezinswoningen kiezen die ze zelf met geprefabriceerde onderdelen en onder streng overheidstoezicht moesten bouwen. Alleen mannelijke gezinshoofden met loon uit arbeid kwamen voor de kredieten in aanmerking. Het programma werd een groot succes. De tevredenheid onder bewoners was hoog en de wachtlijst van geïnteresseerden groeide snel. Andere steden, zoals Göteborg en Helsinki, namen het programma over, en ook commerciële ontwikkelaars en de coöperatie HSB startten vergelijkbare projecten. In korte tijd werden via het Magische Huis en de daarop geënte programma's enkele duizenden woningen gebouwd. Er ontstond veel internationale belangstelling voor dit model.

In Duitsland kregen veel arme bewoners in de jaren dertig van de overheid een stuk grond in een suburbaan woongebied, bestemd voor een huis en een moestuin, zodat ze zelf in hun levensonderhoud konden voorzien. Deze programma's werden soms door grote werkgevers gesteund. Siemens gaf zijn werknemers bijvoorbeeld een aantal dagen vrij voor de bouw van een huis. Daarnaast zette de overheid ook ploegen werkloze burgers in, die de nieuwe eigenaren moesten helpen bij de bouw. In drie jaar tijd werden op deze wijze in totaal ruim 65.000 huizen gebouwd.

Na de Tweede Wereldoorlog probeerden de Verenigde Staten en diverse Europese landen door middel van zelfhulpprojecten de door de oorlog ontstane woningtekorten weg te werken. In de Verenigde Staten werd in 1949 ongeveer een kwart van alle nieuwe woningen via zelfbouw tot stand gebracht. Voor grote groepen woningzoekende oorlogsveteranen werden programma's opgesteld die vergelijkbaar waren met het Magische Huis in Stockholm. Ook in Canada liet de Veterans' Land Administration huizen voor en door oorlogsveteranen bouwen. Zelfs in de naoorlogse Sovjet-Unie zag de staat zich genoodzaakt zelfbouw van eengezinswoningen te steunen, hoewel het Stalinistische regime de voorkeur gaf aan grootschalige institutioneel gebouwde appartementencomplexen. Zolang de woningnood aanhield, zag het Sovjetregime geen andere optie dan het recht op zelfbouw te erkennen. In diverse westerse landen en onder regimes van uiteenlopende politieke kleur heeft het particulier initiatief zodoende invloed gehad op de stedelijke ontwikkeling.

Politieke kameleon

De voorbeelden laten zien dat het stimuleren van zelfredzaamheid in de volkshuisvesting in de ons omringende landen en Noord-Amerika schering en inslag was. Opmerkelijk genoeg is er onder westerse wetenschappers en beleidsmakers nauwelijks oog voor deze historie. Op publicaties van onderzoekers als Duncan en Rowe, Hall, Harris en hun voorgangers Colin Ward en John F.C. Turner na, is er weinig over zelfbouw en coöperativisme geschreven. De vraag is waarom we dit

gedeelte van de planningsgeschiedenis selectief negeren. Volgens Richard Harris heeft dat te maken met het feit dat aan stedenbouw-van-onderop geen duidelijke politieke ideologie ten grondslag ligt. In het volkshuisvestings- en planningsbeleid zijn socialistische bestuurders voor overheidssturing om de emancipatie van zwakkere groepen te bevorderen. Neoliberale bestuurders leggen daarentegen de nadruk op de individuele keuzevrijheid, zelfredzaamheid en de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Gestuurde zelfbouw is in feite een combinatie van beide ideologieën. De aard van de steun geeft aan in hoeverre inspraak en zeggenschap gedoogd of aangemoedigd wordt. Omdat socialistische, fascistische, communistische en neoliberale overheden in het verleden allemaal coöperativisme en zelfbouw hebben gesteund, noemt Harris overheidsgestuurde zelfbouw een politieke kameleon. De 'schutkleur' verhindert dat pro zelfbouw beleid voor partijpolitieke doeleinden kan worden gebruikt.

In Nederland is het stimuleren van individueel en collectief particulier opdrachtgeverschap evenmin aan één persoon of partij toe te schrijven. Het was de voormalige VVD-staatssecretaris Remkes die aan het eind van de jaren negentig voorstelde de burger in het woonbeleid centraal te stellen, maar het duurde bijna tien jaar voordat dat streven zich vertaalde in lokaal beleid. Uiteindelijk was het de PvdA-wethouder Adri Duivesteijn die in Almere grootschalige veranderingen aankondigde.

Nieuwe geschiedenis

Nederland staat aan de vooravond van nieuwe vormen van planning. Lokale bestuurders zijn langzaam bereid om het motto 'mensen maken de stad' in praktijk te brengen. In diverse gemeenten zijn woningen en woon-werkgebouwen vanuit individueel en collectief opdrachtgeverschap tot stand gekomen, niet alleen in nieuwbouwprojecten, maar ook in bestaande gebieden. Lange tijd was de berichtgeving in de media over particulier opdrachtgeverschap niet erg optimistisch. Architectuurcritici uitten in de landelijke dagbladen hun zorgen over de ruimtelijke samenhang en bouwdeskundigen berichtten dat de logge Nederlandse bureaucratie niet geschikt was voor massa-individualisering. Drie jaar geleden schreef Bernard Hulsman in *NRC Handelsblad* nog: "Wild Wonen komt niet van de grond: In plaats van steeds meer bouwen steeds minder mensen hun eigen huis." Toch lijkt ook in de berichtgeving het tij langzaam te keren. Vorig jaar berichtte dezelfde journalist over zelfbouw onder de titel *Eindelijk Wild Wonen*. De zelfbouwstad heeft de wind mee gekregen.

Het is zinvol om meer historische kennis te verkrijgen over gestuurde vormen van particulier bouwen in steden wereldwijd; niet alleen over zelfbouw van eengezinswoningen, maar ook over andere bouwvormen. Voor de Nederlandse situatie zijn de ervaringen met het Zweedse Magische Huis-model en de coöperatieve wijken in Duitsland en Oostenrijk wellicht relevanter dan de vergelijkingen met volkswijken in Lima of Curaçao, die Duivesteijn en Weeber graag maken. Met name de wijze waarop de samenwerking tussen bouwende burgers, overheden en bedrijven georganiseerd werd, verdient aandacht. In de volgende artikelen worden in dat verband voorbeelden uit Portugal, België en Zuid-Afrika besproken. De auteurs laten zien hoe architecten,

stedenbouwkundigen en bewoners elkaar kunnen aanvullen bij het maken van een flexibele en bewonersgerichte leefomgeving. Ze beschrijven wat er mis kan gaan en geven aan wat professionals daarvan kunnen leren. Het is zowel voor de internationale wetenschap als voor de huidige Nederlandse beleidspraktijk van belang dat de gevarieerde geschiedenis van stedenbouw-van-onderop breder bekend wordt, zodat we het wiel niet opnieuw hoeven uitvinden.

Christien Klaufus (C.J.Klaufus@cedla.nl) is als universitair docent sociale geografie van Latijns-Amerika verbonden aan het Centre for Latin American Research and Documentation (CEDLA) in Amsterdam. Dit artikel schreef ze in het kader van een onderzoek bij het Onderzoeksinstituut OTB van de TU Delft. Christien Klaufus is redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

- Duncan, S. & A. Rowe (1993) Self-provided housing: the first world's hidden housing arm. *Urban Studies* 30, 8, pp.1331-1354.
- Hall, P. (1989) Arcadia for some: the strange story of autonomous housing. *Housing Studies* 4, 3, pp.149-154.
- Harris, R. (1999) Aided self-help housing, a case of amnesia: editor's introduction. *Housing Studies* 14, 3, pp.277-280.
- Harris, R. (1999) Slipping through the cracks: the origins of aided self-help housing, 1918-53. *Housing Studies* 14, 3, pp.281-309.
- Shulist, T. & R. Harris (2002) 'Build your own home': state-assisted self-help housing in Canada, 1942-75. *Planning Perspectives* 17, 4, pp.345-372.

Dynamisch design heeft toekomst

AUTEUR & FOTOGRAFIE Ekim Tan

Tegenwoordig staan bewoners steeds kritischer en veeleisender tegenover hun woonomgeving. Professionals moeten leren omgaan met de frictie tussen hun functie als vormgever van bovenaf en de beleefde werkelijkheid van onderaf. Zij kunnen lering trekken uit de ervaringen in de Portugese wijk Quinta da Malagueira.

Geïnspireerd door sloppenwijken pleitte de Britse architect John F.C. Turner (1927) in de jaren zeventig voor het recht van bewoners om hun eigen omgeving vorm te geven. Deze uitspraak deed hij in het ideologisch geladen debat over de uitgangspunten van de ontwerpdiscipline, waarin onder andere planologen zich opwierpen als contraprofessionals. Toen er eind jaren tachtig een andere politieke wind ging waaien, verstomde deze discussie. Vandaag de dag wordt er binnen de architectuur en stedenbouwkunde opnieuw gepleit voor democratisering van het vak. Meer dan enkele decennia geleden hebben 'gewone mensen' nu een stem in het debat. In de huidige netwerksamenleving is het voor bewonersgroepen veel makkelijker om inzicht te krijgen in het complexe ontwerpproces en hier, bijvoorbeeld via internet, actief aan deel te nemen. Dit wijzigt de dynamiek van de nagestreefde veranderingen fundamenteel, al blijven de basisprincipes hetzelfde.

Dit artikel beschrijft de eerste resultaten van een onderzoek naar participatie in de buurt Quinta da Malagueira in de Portugese stad Évora, die in de jaren zeventig op democratische wijze werd ontworpen. De studie vond plaats in 2007 en richtte zich op de manier waarop bewoners de afgelopen decennia hun woonomgeving hebben aangepast. Van de twaalfhonderd huishoudens vertelden honderd willekeurig gekozen Malagueiranen over hun ervaringen met de fysieke veranderingen in de wijk.

Een bijzondere wijk

Évora is een kleine gemeente in het zuidoosten van Portugal, circa 140 kilometer ten oosten van Lissabon. Door haar Romeinse oorsprong is Évora een populaire toeristische bestemming, maar ook het recentere verleden heeft de stad getekend. In het bijzonder Malagueira waar tegenwoordig drieduizend mensen wonen, draagt het stempel van de

Anjerrevolutie, die in 1974 een einde maakte aan de militaire dictatuur van Salazar. Een van de dingen die hieruit voortkwam, was een programma genaamd Serviço de Apoio Ambulatório Local (SAAL) om burgers nauw te betrekken bij de geplande stedelijke herinrichting. Participatie was het ideaalbeeld, maar in de praktijk verliep dit proces verre van soepel. De bezieling die de revolutie had gebracht, bekoelde na een paar jaar, waardoor de benadering niet volledig tot ontwikkeling kwam. Hoewel echte groeps participatie nooit tot stand kwam, toont het proces zich nog steeds zeer responsief.

In vergelijking met andere wijken hebben de bewoners van Malagueira unieke mogelijkheden om hun omgeving naar eigen inzicht aan te passen. Ook internationaal worden de kwaliteiten van dit ontwerp erkend. In 1988 werd het bekroond door de afdeling Architectuur en Stedenbouw van de Amerikaanse Harvard-universiteit. Deze prijs, vernoemd naar de Britse Prins van Wales, is slechts weinigen ten deel gevallen. Zeker gezien de nadruk op gebruikers is dit bijzonder, omdat veel ontwerpers hen juist als stoorzenders in hun plannen beschouwen. Niet voor niets zorgen veel architecten ervoor dat hun gerealiseerde projecten direct na de oplevering worden gefotografeerd, nog net voordat er mensen bezit van hebben genomen.

Na ruim dertig jaar intensief te zijn gebruikt, weerspiegelt Malagueira nog steeds haar oorspronkelijke architectonische uitgangspunten. Juist door de autonomie van de bewoners blijft de fysieke structuur overeind. Daardoor heeft de buurt naar verloop van tijd een bijzondere reputatie opgebouwd. Oorspronkelijk gebouwd voor lagere inkomensgroepen en arbeiders, geniet het tegenwoordig de belangstelling van de zogenaamde creatieve klasse. Musici, schrijvers en architecten stromen massaal toe. Aan hen is de uitdaging het precaire evenwicht tussen stimulering van proactieve en geëngageerde bewoners en het behoud van een coherente fysieke structuur, zoals door de ontwerpers bedoeld, te bewaren.

De nadruk op gebruikers is bijzonder, omdat veel ontwerpers hen juist als stoorzenders zien.

Architecten, bewoners & coöperaties

In dit proces is tot vandaag de dag de invloed van verschillende spelers zichtbaar. De eerste is de visionaire architect Nuno Portas (1934), wiens ideaal het is om slecht gehuisveste groepen te helpen bij herbouw van hun wijk. Daartoe richtte hij na de revolutie SAAL op. Participatie was het kernwoord: bewoners moesten geheel autonoom deelnemen aan het ontwerpproces. Om hen te begeleiden werden wel multidisciplinaire werkgroepen gevormd, bestaande uit architecten, maatschappelijk werkers, ingenieurs en studenten. Ook ging SAAL samenwerkingsverbanden aan met bewonersverenigingen en lokale non-profit bouwbedrijven, die de belangen van de gemeenschap vertegenwoordigden.

De veelbelovende architect Álvaro Siza (1933) uit Porto werd ingehuurd om in Malagueira een buurt voor twaalfhonderd huishoudens te

Aanpassing van het oorspronkelijk ontwerp: trappen naar terrassen op de eerste verdieping.

realiseren. Ter plekke was Nuno Lopes zijn rechterhand, en hij is tot vrij recent bij het project betrokken gebleven. Zijn taken varieerden van het opzetten van fabriekjes die de juiste bakstenen konden produceren en het wegwijs maken van mensen door de regels van het plan, tot de organisatie van op participatie gerichte bijeenkomsten met bewoners. Sinds een paar jaar is Lopes' rol veranderd. "In 2002 veranderde het lokale bestuur," legt hij uit. "De gemeente is nu veel minder geïnteresseerd in Quinta da Malagueira. Vanaf dat moment heb ik me ook uit de buurt teruggetrokken." De rol van de overheid is vanaf het begin doorslaggevend geweest. Toen de revolutie na twee jaar stokte, kwam er ook een eind aan SAAL. Évora werd echter nog door de communistische partij bestuurd, en die bleef de oorspronkelijke opzet steunen, waardoor het programma door kon gaan.

Het proces in Évora begon volgens Lopes met groot idealisme. "We organiseerden grote bijeenkomsten met driehonderd mensen, hun kinderen, honden en katten. De discussies duurden soms tot middernacht. Mensen vertelden uitgebreid over de keuken, woonkamer en tuin van hun dromen." De deelnemers kwamen uit de illegale wijk São Sebastião in het zuidoosten van de stad en vormden een eigen bewonersorganisatie.

Al snel bleek het proces langzaam, gecompliceerd en moeilijk te beheersen, waarna men besloot tot aanpassingen. Een wetswijziging van 1981, die verordende dat bewonersorganisaties moesten worden omgevormd tot coöperaties, was volgens Lopes de doorbraak. "Dit ging in tegen de oorspronkelijke idealen. Het was de bedoeling dat

georganiseerde groepen bijdroegen aan een open en participerende gemeenschap. Coöperaties bestaan echter uit willekeurige individuen, waardoor ze niet in staat zijn collectieve programmaprovoorwaarden te definiëren. En zelfs als ze dat wilden, was het moeilijk zich als een sterke pressiegroep op te stellen en zo hun wensen door te drukken."

Toch worden tot op heden de veranderingen in de buurt via de coöperaties georganiseerd. Ze spelen een bijzondere rol als bemiddelaars tussen de bewoners van de wijk en de uitgangspunten van Siza's ontwerp door de ideeën naar de praktijk vertalen en de bewoners daarbij te betrekken. Hoewel de opzet van participerend ontwerp dus mislukt lijkt, zorgen de coöperaties wel voor de communicatie die nodig is voor een responsieve omgeving. Deze indirecte vorm van participatie draagt in belangrijke mate bij aan het uiteindelijke succes van het plan.

Siza's ontwerpfilosofie

Siza liet zich bij zijn ontwerp in Malagueira inspireren door de nabij gelegen illegale buurt Santa Maria, die gekarakteriseerd werd door eindeloze witgepleisterde muren, smalle huisjes en nauwe straatjes. Dit vertaalde hij in een gereguleerde stedenbouwkundige structuur. Hij bracht grotere ramen, patio's en verlaagde muren aan de voorzijde van de huizen aan. "Wat mij interesseert in de bouw van een stad is haar potentie tot verandering, die tot op zekere hoogte gelijkenis vertoont de groei van een mens," aldus Álvaro Siza. "Hij wordt geboren met bepaalde kenmerken en een mate van autonomie. De basisstructuur kan zich aanpassen of verzetten tegen ontwikkelingen

tijdens het leven.”

In Siza's ontwerpfilosofie zijn buurten autonome systemen die de mogelijkheid hebben om naar verloop van tijd te veranderen. Vanuit deze gedachte stelde hij een onafgerond stedenbouwkundig plan voor dat zichzelf in de loop der jaren moest organiseren. De straten zijn bijvoorbeeld op basis van simpele regels ontworpen, die anticiperen op toekomstige groei. Door de patio's voor of achter de huizen kunnen kleine studio's uitgebreid worden tot vijfkamerwoningen. Deze open benadering heeft veel kritiek gekregen: zij zou zwak en halfbakken zijn. Die openheid is echter cruciaal voor een responsieve omgeving, omdat zo een gemeenschappelijke basis wordt gecreëerd waar andere spelers, zoals bouwers, coöperaties en gebruikers, op voort kunnen borduren.

Malagueiranen in actie

Tijdens het onderzoek in 2007 werd duidelijk dat communicatie nog steeds een van de kernaspecten van Malagueira is. Vrijwel alle bewoners blijken doordrongen van de kwaliteiten van hun woonomgeving. Velen deden uit zichzelf soortgelijke uitspraken over de buurt: “Dit is een evolutionaire plek. We mogen onze huizen aan ons leven aanpassen.” Van de honderd respondenten hadden er 68 aanpassingen aan hun woning gedaan en vijftien zijn dat van plan te doen zo gauw ze voldoende tijd en geld hebben. Uit het onderzoek bleken verschillende strategieën die bewoners hebben ontwikkeld om hun leven binnen de responsieve omgeving vorm te geven.

Vaak voegt men extra kamers aan het huis toe voor gezinsuitbreiding, om een verdieping te kunnen verhuren aan studenten of om een eigen bedrijfje te starten. Dit is een belangrijk element in Siza's ontwerp, en een op de vijf bewoners heeft een dergelijke aanpassing gerealiseerd. Nog vaker dan het uitbreiden van het huis heeft men het aantal ramen verminderd (een derde van de bewoners) ter vergroting van de veiligheid of om zich beter tegen de zon te beschermen. Een vrouw zegt: “Ik kom oorspronkelijk niet uit Évora, maar uit het noorden. De architect Siza komt net als ik uit Porto, en hij heeft duidelijk niet begrepen hoe het klimaat het leven hier in het zuiden beïnvloedt.” Een andere manier waarop veel bewoners zich tegen de zon beschermen en tegelijkertijd meer woonruimte creëren, is het overdekken van de patio's.

Kort na de oplevering van de eerste huizen bleken de terrassen op de eerste verdieping moeilijk bereikbaar. Daar gingen de bewoners creatief mee om door aan de buitenkant van de woningen trappen te maken. Deze werden daarnaast gebruikt voor het ophangen van de was en het vergroten van de privacy. De ontwerpers hadden deze aanpassing niet voorzien, maar reageerden erop door voor de later te realiseren woningen drie ontwerpvarianten aan te bieden. Op het verhogen van de muren, wat door een op de acht bewoners is gedaan, anticipeerden de ontwerpers niet, waardoor een rommelig geheel is ontstaan, al zijn er ook enkele goed geslaagde voorbeelden in de wijk te vinden. Naast het voldoen aan de basisbehoeften van het huishouden, hebben bewoners zich ook met de expressieve kant van hun woning beziggehouden. Een typisch voorbeeld is het bouwen van stenen afdakjes boven de voordeur, zoals ook veel te zien is in de nabijgelegen dorpen. Een andere verwijzing naar de regionale gebruiken is het schilderen van randen rond de voorgevel en de ramen en deuren. Donkergeel is een

specifiek kenmerk van de lokale architectuur, maar ook blauw, grijs en roze worden veel gebruikt. Opvallend aan deze omlijstingen is de zelforganisatie van de kleurcoherentie per blok. Als één bewoner besluit zijn huis met blauw te bewerken, volgen de burens dit voorbeeld. Hetzelfde geldt voor toevoegingen op de binnenplaatsen, zoals een ingebouwde barbecue of een klein atelier. Buren delen hun ervaringen en lijken elkaar hierbij aan te steken.

De bovengrondse schachten waarin de leidingen voor gas, elektriciteit, water, telefoon en televisie zijn gebundeld, is een dominant architectonisch element boven de witte façades van de woningen. Sommige bewoners waarderen ze als een verwijzing naar het aquaduct in de historische stad, maar anderen beklagen zich vooral over de gebreken, zoals vele lekkages. In tegenstelling tot de huizen lijken ze echter niet onderhevig aan verandering, op wat decoratie met planten na.

Daarentegen is het stratenplan door de jaren heen vaak bijgesteld. Het oorspronkelijke plan voorzag een voetgangersbuurt met parkeergelegenheid aan de randen. Uit zowel de verhalen van de bewoners als informatie van de gemeente blijkt dat de straten zich hebben aangepast aan het steeds intensievere autogebruik. Driekwart van de geïnterviewden parkeert in de eigen straat.

Eén aspect van Siza's ontwerp dat niet is uitgevoerd, betreft de openbare voorzieningen. De bedoeling was een spreiding van basisfaciliteiten over de hele wijk in plaats van de gebruikelijke concentratie. Terwijl uiteindelijk vrijwel alle geplande woningen gebouwd werden, zijn zowel de publieke als commerciële voorzieningen nooit gerealiseerd. Bewoners hebben deze onbebouwde zones in bezit genomen als privétuin of illegale parkeerplaats.

***“Dit is een evolutionaire plek.
We mogen onze huizen aan
ons leven aanpassen.”***

Nieuwe manier van ontwerp

De strategieën die gebruikers in de loop van de tijd hebben ontwikkeld, laten zien hoe mensen vooraf bepaalde condities, in dit geval een stedenbouwkundig plan, kunnen veranderen. Ze passen hun omgeving aan voor een betere functionele ‘snit’, zoals klimaatcomfort of veiligheid. Ook zoeken ze naar onderscheidende betekenissen, bijvoorbeeld door te refereren aan lokale tradities. Daarnaast onderhandelen ze onderling over onder meer aanpassingen aan de voorgevel, koloniseren ze braakliggende terreinen en introduceren ze nieuwe vormen van gebruik. Het ontwerpproces eindigt kortom niet als het plan van de architect is uitgevoerd, maar zet zich voort als de gebruikers het overnemen. Met het verstrijken van de tijd treden er veranderingen op in de sociale en economische omstandigheden, die hun uitwerking hebben op de fysieke omgeving. Gezinnen groeien en krimpen en het inkomensniveau verandert, waardoor steeds nieuwe redenen ontstaan voor aanpassingen.

Deze dynamische en onvoorspelbare levensloop van een ruimtelijk ontwerp verdient aandacht en zou verder ontwikkeld kunnen worden. In

plaats van vastomlijnde plannen is er behoefte aan raamwerken waarbinnen ontwikkelingen van onderaf een wisselwerking kunnen aangaan met het aanvankelijke ontwerp. Hoewel de afgelopen decennia veel is gediscussieerd over democratisering, is deze benadering nog nauwelijks toegepast. De situatie in Malagueira laat niettemin zien dat het mogelijk is.

Na dertig jaar aanpassing van een eenvoudige basisstructuur is het resultaat een complexe variatie die gebaseerd is op de sociale en geografische kenmerken van de bewoners. Zoals Lopes zegt, hebben de ontwerpers deze situatie niet vormgegeven, maar slechts uitgelokt. De complexiteit is er als het ware ingeslopen door het handelen van de gebruikers. Het onderzoek in Malagueira toont aan dat de responsiviteit niets van haar kracht verloren heeft en de karakteristieke orde in deze wijk nog altijd voortkomt uit de dialoog tussen de methodes van de ontwerpers en de persoonlijke strategieën van de bewoners.

Ekim Tan (R.E.Tan@tudelft.nl) is architect en onderzoeker, oorspronkelijk afkomstig uit Istanbul. Ze is verbonden aan de TU Delft waar ze werkt aan een proefschrift over aanpasbare ontwerpsystemen en zelforganisaties. Het onderzoek naar Quinta da Malagueira werd uitgevoerd als onderdeel van een internationaal onderzoek naar het leven in de wijk. Vertaald door Tineke Lupi.

Literatuurselectie

Alexander, C. (1964) Notes on the synthesis of form. Boston: Harvard University Press.

Duarte, J. (2001) Customizing mass-housing. Boston: MIT.

Fuchs, C. (2003) Structuration theory and self organization. Systemic practice and action research 16, 2.

Lefaivre, L. & A. Tzonis (1978) Development of the populist movement in architecture. Harvard Graduate School of Design.

Portugali, J. (2000) Self-organization and the city. Berlijn: Springer Verlag.

Pumain, D. (2000) Settlement systems in the evolution. Geografiska Annaler B, Human Geography 82, 2, pp.73-87.

Vrij wonen in Vlaanderen

AUTEURS Mantien Devriendt & Lomme Devriendt

FOTOGRAFIE Marco Wehe & Yves Lorson

Architect Renaat Braem, een leerling van Le Corbusier, schreef: “Vanuit een vliegtuig moet België eruitzien als een door een krankzinnige bijeenge-naaide lappendeken van bijeengeknoid afval met daarop als door een woest geworden reus met verachting uitgestrooide blokkendozen.”

Sinds zijn ontstaan heeft de mens zijn eigen wereld gebouwd. De gebouwde woonplaats varieert van uiterst gemeenschappelijk, meestal ter bevordering van de veiligheid, tot hoogst individueel, wanneer men zijn bescherming tracht te vrijwaren van invloeden van buitenaf. De keuze voor een bepaalde vestigingsvorm wordt in zekere mate

gestuurd door leefstijl, die op zijn beurt weer afhangt van welvaart en macht. Hoe groter de welvaart of macht van een land of persoon, hoe meer men zich een eigen paradijs kan veroorloven. Bij de opkomst van de massamaatschappij ontstond een leefstijl die ‘het wilde wonen’ wordt genoemd. Mensen begonnen hun woning steeds meer te spiegelen aan hun bezit en toonden hun macht om dat bezit te beschermen. Hierdoor ontstond in Vlaanderen een mix van architectuurstijlen in een ongeorganiseerde landstedelijke woonomgeving. Dit artikel gaat in op deze typisch Vlaamse variant van Carel Weebers Wilde Wonen, die veel meer omvat dan de individualisering van het woningontwerp. Het wilde wonen is in Vlaanderen een suburbane levensstijl. De opkomst van deze wilde of vrije woonstijl – een villa met private tuin, liefst omringd door een metershoge beukenhaag, in een landelijke omgeving – wordt wellicht het best geïllustreerd door de plotse verstedelijking van Vlaanderen vanaf de jaren zestig. De politiek ondersteunde dergelijke individuele planning op het platteland door kavels aan particulieren uit te geven. Uitbreidingen van het Vlaamse wegnnet volgden op de groeiende behoefte aan bereikbaarheid door het steeds decentraler wordende vestigingspatroon. Het wegnpatroon volgde de verstedelijking in plaats van haar te organiseren. Ieder dorpje kreeg een eigen op- en afrit op het toentertijd vlotte verkeersnet. Er werd een droomland voor de wagen gecreëerd, maar tegelijkertijd een nachtmerrie voor ophaaldiensten, openbaar vervoer en natuurbehoud. De klinkerwegen die de grote steden met elkaar verbonden, werden vervangen door brede (snel-) wegen, zodat koning auto zich sneller kon verplaatsen. Onder invloed van de planologische ‘invulregel’ om open stukjes grond langs wegen efficiënt te benutten, werden deze wegen steeds dichter omgeven met

bebouwing en kregen op die manier een sterk gesloten karakter. Vanuit de oude gemeentekernen ontstonden bebouwingslinten, die tot op heden van stad tot stad en van dorp tot dorp lopen. Het Vlaamse platteland kreeg een stedelijk aanzien door een bonte mix van diverse rijtjeswoningen en decoratieve woonboerderijen, omgeven door zelf ontworpen schuurtjes, veranda's en dergelijke.

Het verschijnsel dat in dit artikel centraal staat, is de leefstijl van mensen die in suburbane gebieden hun eigen, vaak vrijstaande, huizen bouwen. Deze leefstijl wordt gestuurd door macht en welvaart. We onderscheiden het daarmee van het wilde wonen in sloppenwijken, waar praktisch geen organisatie waar te nemen is.

De wilde woonstijl is in Vlaanderen vaak onderwerp van discussie. Je kan je eraan ergeren en het tegenwerken, of het aanvaarden en erop voortbouwen. In Vlaanderen zijn we echter in een situatie beland waarin het eerste inmiddels geen optie meer is. De leefstijl van de wildwoner is wijdverspreid, en een starre topdownplanning biedt geen oplossing. De 'ongeorganiseerde' levensstijl moet men dus verder en vooral diepgaander onderzoeken. Hoe kan men aan de verlangens van bewoners voldoen en toch een georganiseerde planning nastreven? Dit artikel heeft tot doel een deze Vlaamse leefstijl te beschrijven en een richting aan te geven hoe in deze conditie verder kan worden gewerkt.

Hoe kan men aan de 'wilde' wensen van bewoners voldoen en toch georganiseerd plannen?

Het 'wilde' wonen

Door zijn welvaart en macht over de omgeving kan de wildwoner zich een eigen paradijs veroorloven. Waar hij maar kan, zal hij proberen de grenzen van de regelgeving op te zoeken. Door wild wonen kan hij in de vormgeving en locatie van de woning zijn eigen smaak en leefstijl tonen. Geplande wijken bieden die persoonlijke vrijheid vaak niet. We spreken hier overigens niet van ongewenste ontwikkelingen. In Vlaanderen wordt dit proces voornamelijk gestuurd door de doe-het-zelfzaak en fabrikanten van cataloguswoningen.

Het wilde wonen ontwikkelde zich vooral in de laatste fase van het proces waarin urbanisatie, suburbanisatie en desurbanisatie elkaar opvolgden. In de middeleeuwse stad zorgde een fysieke afbakening voor een scheiding tussen stad en platteland. Toen deze grens verdween en er een onderscheid tussen stedelijk en landelijk ontstond, werd het wonen gecontroleerd door de stadsplanner. Wie op zoek is naar vrijheid, laat zich echter makkelijker tegenhouden door een muur dan door een lijn. De ruimte buiten de denkbeeldige stadsgrens werd steeds meer als potentiële woonplaats gezien, ook doordat men daar gemakkelijk een bouwkaafel kon kopen. Daar kon men genieten van groen en open ruimte, waarvoor ondertussen in de dichtbevolkte stad geen plaats meer was. De technologische ontwikkeling zorgde er bovendien voor dat men steeds meer mogelijkheden kreeg om zijn eigen bouwswel te maken.

De suburbane ruimte spreidde zich aldus steeds verder uit, en het

gevolg is bekend: van open gebied is in Vlaanderen momenteel geen sprake meer. Dit proces wordt desurbanisatie genoemd, de situatie waarin alle ruimte stad wordt. De stadsrand vormde tijdens het suburbanisatieproces de eerste drempel naar het wonen in open gebied. Door de daaropvolgende desurbanisatie ontstond het stedelijk veld Vlaanderen. Onder een stedelijk veld verstaat men een uitgespreide archipelstructuur waartoe ook de open gebieden van het vroegere landelijke gebied behoren. Dit stedelijk veld bekoort het ultieme wilde wonen: volledige vrijheid en keuze in de manier van wonen.

De bewoner die vroeger gedwongen werd in de dichtbevolkte stad te leven, kan nu zijn eigen deel van het platteland koloniseren. Met de auto verplaatst hij zich vlot naar stedelijke activiteiten en 's avonds geniet hij met de kinderen van een barbecue in zijn uitgestrekte tuin met zicht op de eigen villa. Filosoof Lieven de Cauter ziet in dit patroon de cocoonmaatschappij verschijnen: de stedelijke gemeenschap verdwijnt en in plaats daarvan ontstaat een uitgesmeerd veld van individuen.

Parallel met de voortschrijding van het individualiseringsproces ontstaan nieuwe deelmarkten en marketingvormen die zich nadrukkelijk op de zelfbewuste individuele consument richten, ook binnen de woningmarkt. De neoliberale systemen ondersteunen het marktprincipe dat de koper mogelijkheden biedt en hem het gevoel geeft eigen keuzes te maken. De markt levert niet langer een van bovenaf bedachte woningbouw, maar een grote individuele keuzevrijheid in woningtypologieën en woonlocaties die door de klant vrij kunnen worden benut. Wonen met de voorkeur in de grote stad met alle faciliteiten en met de achterkeur in de vrije natuur: het is de droom geworden van iedere welgestelde burger. Dit zorgde in Vlaanderen voor een verstedelijking van het landelijk gebied. Vandaar dat we liever van een stedelijk veld dan van een landelijk of stedelijk gebied spreken.

Het invullen van het open gebied vraagt echter andere planning met meer aandacht voor stedelijkheid. Indien men de conditie van wild wonen aanvaardt, zal hier rekening mee gehouden moeten worden. De planner heeft immers de maatschappelijke taak om de publieke ruimte te beschermen.

Openbare ruimtes en voorzieningen ontbreken doordat de wildwoner alleen voor zichzelf bouwt.

Inspelen op wild wonen

De wildwoner wil dus gebruikmaken van de stedelijke faciliteiten, genieten van de eigenschappen van het landelijke wonen en liefst zonder al te veel regelgeving met eigen middelen bouwen. Het ontwikkelen van zo'n systeem is kostbaar, en het is dan ook een verstedelijkingspatroon van een land waar het goed mee gaat. Het ophalen van vuilnis, communicatie-infrastructuur en openbaar transport vormen moeilijkheden in dit bebouwingspatroon. Doordat de wildwoner alleen voor zichzelf bouwt, ontbreken de voor de stad kenmerkende openbare voorzieningen.

De grootste opgave voor het ontwerp van de wilde of vrije woonstructuur is hoe je openbare ruimte kunt toevoegen aan het stedelijke veld. Als we het stedelijke veld goed observeren, ontdekken we er een rijk palet aan nieuwe soorten openbare ruimtes. Voormalige zandputten bijvoorbeeld, die werden ontgonnen voor de aanleg van snelwegen, zijn openbare ruimtes geworden in de verspreide stad. Het zijn nu grote waterplassen en plekken bij uitstek om 's zondags te ontspannen of wekelijks te joggen.

Participatie van de bewoners is in alle planvormen van het wilde wonen belangrijk om het gebruik van deze openbare ruimtes succesvol te maken. De wildwoner gaat immers op zoek naar een bouwterrein, dat hem hoe dan ook wordt aangeboden door een verkoper, waar hij al dan niet met hulp probeert zijn eigen woning te realiseren. Schijnbaar goedkoper – want de prijs hangt af van zijn eigen beslissingen – kan hij zich zodoende onttrekken aan de vooraf geplande woning. Dit gegeven zou de stadsplanner wakker moeten schudden en inspireren om met de bewoners mee te denken.

In de jaren zeventig stond het participatiemodel bij planners hoog op de agenda, maar dit lijkt men te zijn vergeten. Het principe dat bewoners actief meeontwerpen is vandaag de dag vervallen tot eindeloos discussiëren zonder resultaat voor de bewoner. Door stapsgewijs acties te ondernemen zou participatie veel meer resultaat kunnen opleveren dan het streven van planners naar een algemeen stedenbouwkundig eindproduct. De woonmarkt heeft dit wel begrepen en biedt wildwoners concrete elementen waarmee zij hun creativiteit kunnen uitleven. Dit leidt in de ogen van veel architecten en stedenbouwkundigen wellicht tot wansmakelijke producten, maar de doeltreffendheid van de methode kan alleen maar bewondering afdwingen.

In Vlaanderen wordt het planningsritme vandaag de dag door de markt bepaald. De grote fabrikanten van cataloguswoningen hebben planners in dienst die op het randje van de huidige wetgeving gebieden klaarmaken voor het wilde wonen. Bij de ontwikkelaars staat de participatie van bewoners steeds voorop, zodat verschillende leefstijlen hun gading kunnen vinden binnen een algemeen stedenbouwkundig ontwerp. Ontwikkelaars negeren daarbij echter wel de opdracht om openbare ruimtes te maken, en daar ligt dan ook een taak voor stedenbouwkundigen.

Door gevat op dit proces in te spelen kan de stedenbouw samen met alle belanghebbenden kwalitatief goede openbare ruimte genereren. Als men de conditie van het wilde wonen aanvaardt, is dit van het grootste belang, omdat het de nieuwe bebouwing de nodige ademruimte geeft. Zoals de architect grootmeester Le Corbusier met zijn 'modular' een perfecte verhouding zocht om de menselijke ruimte te ontwerpen, zo heeft ook het stedelijk veld ademruimte nodig om de burger een gezond leven te kunnen bieden.

De Vlaamse lintbebouwing heeft een zekere radius nodig waarin open ruimte aanwezig is om nog als open gebied beschouwd te kunnen worden. Zo kan men een gebied met linten benutten zonder het gevoel te hebben dat de ruimte verzadigd is. Daarnaast moet men leren omgaan met de echte noden van een hedendaagse landstedelijke ruimte, zoals het verkeers- en vervoersprobleem. Onder invloed van een sterke economie is het open veld in Vlaanderen sterk verstedelijkt. Had men de golf van verstedelijking gepaard laten gaan met de aanleg van enkele stedelijke elementen, dan was het nu veel makkelijker geweest om in het huidige systeem te werken.

Iedere goedwerkende stad heeft een vlot openbaar verkeerssysteem. In

een stedelijk veld kan een dergelijk systeem ook worden uitgewerkt. Het Amerikaanse planningsparadigma New Urbanism, waarin via de vormgeving van suburbane gebieden getracht wordt de sociale cohesie en een duurzame leefomgeving te bevorderen, heeft veel sneller gecontroleerd op dit idee van wonen ingespeeld. We beweren overigens niet dat dit de optimale aanpak voor het stedelijke veld is. Wij sturen eerder aan op een scenario-gerichte planning. In tegenstelling tot traditionele planning richt scenario-planning zich niet op een vastomlijnd eindbeeld, maar vormen onzekerheden het uitgangspunt voor mogelijke scenario's. De scenario's geven de verschillende richtingen aan waarin het stedelijke veld zich kan ontwikkelen. Afhankelijk van het belang van verschillende groepen evolueert een gebied dan in een bepaalde richting. Scenario-planning legt verschillende parameters bloot waarop ontwikkelaars zich kunnen richten bij het nemen van beslissingen en het voorzien van grote delen stedelijk gebied van de nodige openbare ruimte. Wij zien scenario's die een stedelijke aanpak voor het stedelijke veld vooropstellen als een methode om de planning in Vlaanderen in goede banen te leiden.

De wilde woonstijl in Vlaanderen biedt tal van mogelijkheden die zowel de verlangens van de stedenbouwkundige planner, de architect, als de bewoners kunnen vervullen. Stedenbouw moet dan echter niet een discipline blijven van de lange duur en een vastomlijnd eindresultaat, maar eerst en vooral op korte termijn aan creativiteit en flexibiliteit winnen. We weten hoe we in de stad moeten plannen. We weten ook hoe we in het landelijk gebied moeten plannen. Maar wat te doen met dit verstedelijkte landschap? We zullen het stedelijke veld meer en meer moeten gaan beschouwen als stad. Steden krijgen vorm door pleinen en straten, en ook stedelijke velden hebben openbare ruimtes nodig. Het stedenbouwkundige antwoord op de conditie van het wilde wonen is daarom flexibele scenario-planning, waarin ruimte is voor bewonersparticipatie en die zich richt op het ontwerp van openbare ruimtes die passen bij de leefstijlen in het Vlaamse stedelijke veld.

Manten Devriendt (info@pecha-kucha.lv) is gediplomeerd stedenbouwkundige en Ingenieur-architect. Manten is tevens oprichter van Pecha Kucha Riga <www.pecha-kucha.lv>, een forum voor jonge ontwerpers en architecten. Lomme Devriendt (lomme.devriendt@ugent.be) is Aspirant van het FWO-Vlaanderen aan de Universiteit Gent, departement Geografie, en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

- Braem, R. (1968) België, het lelijkste land ter wereld. Horizonreeks Davidsfonds dl. 9. Leuven: Davidsfonds.
- Huxley, A. (1998) Brave new world. New York: HarperCollins Publishers.
- Laermans, R. (2002) Stedelijkheid in de veralgemeende moderniteit. Positiepaper. Centrum voor Cultuursociologie, KULeuven.

Wonen zoals iedereen?

AUTEUR & FOTOGRAFIE Caroline Newton

Ten noorden van Kaapstad helpen gevangenen met de ontwikkeling van een nieuwe woonwijk en bouwen zo ook aan hun eigen toekomst.

Meer dan zeven miljoen mensen in Zuid-Afrika beschikken niet over een goede woning. Het aantal sloppenwijken rond de grote steden blijft exponentieel groeien, en de achterstand in de (sociale) huisvestingssector is opgelopen tot meer dan twee miljoen eenheden. Binnen deze context is de kans groot dat de creativiteit aangescherpt wordt om te experimenteren met alternatieve woningstrategieën. Het Zuid-Afrikaanse huisvestingsbeleid en de financieringsmogelijkheden zijn sinds het einde van de apartheid in 1990 enorm uitgebreid. Het streven van de overheid om de segregatie van het verleden om te keren, liefst zo snel mogelijk, verklaart de toename van het aantal beleidsinstrumenten gericht op sociale en ruimtelijke integratie. We moeten echter vaststellen dat de invloed van een neoliberale discours de segregatie juist versterkt. Toch blijven ngo's, grassroots organisaties en progressieve ambtenaren zoeken naar manieren om de armsten in de samenleving van degelijke huisvesting te voorzien. En ook het initiatief van de overheid om zelfbouwprojecten te initiëren en te sturen is tegen die achtergrond te begrijpen. Deze bijdrage focust op deze vorm van overheidsgestuurde zelfbouw.

In Mbekweni, een zwarte township in Paarl, werden eind 2006 de eerste woningen in een bijzonder experiment gerealiseerd. Het initiatief is om verschillende redenen uitzonderlijk te noemen, zowel qua architectuur als qua uitvoering. Nog interessanter is echter het moeizame proces dat werd doorlopen. Deze case toont aan dat huisvestingsprojecten waarin participatie vooropstaat of zelfbouw gestimuleerd wordt niet altijd succesvol zijn en vaak extra input en energie vragen van uitzonderlijk gemotiveerde individuen. Het wordt tevens duidelijk dat betutteling van de begunstigden met te weinig aandacht voor hun individuele woonvoorkeuren kan leiden tot het zoveelste mislukte woningbouwexperiment.

Ruimtelijke planning in Zuid-Afrika

Toen in 1948 de National Party (NP) aan de macht kwam in Zuid-Afrika werd apartheid het leidende politieke principe. Dit betekende een complete scheiding van bevolkingsgroepen op alle niveaus, van de invoering van afzonderlijke zitbanken voor blanken en zwarten tot het stichten van onafhankelijke raciaal gescheiden staten. Hiervoor maakte men gebruik van ondemocratische en racistische wetten. Op het vlak van ruimtelijke planning was de Group Areas Act van 1950 van grote betekenis, omdat er specifieke gebieden voor de verschillende rassengroepen werden afgebakend. Deze wetgeving had desastreuze gevolgen gezien de verplichte verhuizingen die ermee gepaard gingen: hele stadswijken werden uit elkaar gerukt of zelfs compleet met de grond gelijk gemaakt. De opdeling van de staat was een hoeksteen van het beleid om de blanke suprematie te verzekeren in een tijdperk van Afrikaanse emancipatie op de rest van het continent.

Het verzet van de zwarte bevolking nam echter jaar na jaar toe, en ook de druk van de internationale gemeenschap zette de apartheidregering ertoe aan onderhandelingen aan te knopen met de onderdrukte gemeenschappen en hun leiders. In 1994 werd Nelson Mandela de eerste democratisch verkozen president.

Een van de beloftes van de nieuwe regering was het aanpakken van het huisvestingsprobleem. Men verplichtte zich om binnen vijf jaar een miljoen nieuwe woningen te realiseren. Deze taak werd opgedragen aan het National Department of Housing, dat tevens belast was met het uitwerken van een Urban Development Strategy voor ruimtelijke en sociale integratie. In realiteit moeten we vaststellen dat dit niet is gelukt. Erger nog, het gebruik van bepaalde beleidsinstrumenten resulteert juist in toename van de segregatie.

Daartegenover staat dat sommige actoren (individuele en groepen) er toch in slagen zichzelf te emanciperen en de ruimtelijke segregatie te overstijgen. Een perfect voorbeeld hiervan is de township Victoria Mxenge, waar een groep vrouwen het huisvestingsprobleem zelfstandig heeft aangepakt. Na donatie van een stuk grond begonnen ze aan de opbouw van een kleine buurt met ongeveer 150 woningen en een gemeenschapscentrum. De vrouwen hadden alles zelf in handen, zowel de beslissingen over de ruimtelijke organisatie als het effectief bouwen

van de huizen. De kostprijs van hun woningen lag hierdoor aanzienlijke lager dan van de woningen die door de overheid worden gerealiseerd, en de tevredenheid van de bewoners is bijzonder groot. Dit project is een voorbeeld dat voor de overheid als uitgangspunt dient bij het uitwerken van een eigen strategie inzake overheidsgeïnitieerde zelfbouwprojecten, het zogenaamde People's Housing Process (PHP).

Overheidsgeïnitieerde zelfbouwprocessen

Hét sleutelkenmerk van een PHP is de gedachte dat de begunstigden de belangrijkste personen in het beslissingsproces zijn. Ze worden in elke fase van het project betrokken en krijgen opleidingen in bijvoorbeeld metselen en timmerwerk. Er wordt bijzondere aandacht besteed aan capaciteitstraining en via workshops wordt er getracht de betrokkenen te emanciperen en zelfredzaam te maken. Na afloop van de vele trainingssessies worden zowel de leiders binnen de gemeenschap als de begunstigden in staat geacht eventuele toekomstige problemen zelf aan te pakken en hun grieven en eisen op een efficiënte manier te communiceren naar beleidsmakers en politici.

Een tweede belangrijk kenmerk is het gebruik van het 'sweat equity'-principe. Dit houdt in dat er een meerwaarde gecreëerd wordt door de persoonlijke inbreng van de begunstigden. Oorspronkelijk betekende dit dat de betrokkenen zelf de handen uit de mouwen staken en na een training meebouwden aan hun eigen woning, vooral bij grassroots projecten, zoals in het eerder genoemde Victoria Mxenge, waarop de

overheid zich baseerde bij het opzetten van het PHP-concept. Door te besparen op arbeidskosten kan men een grotere woning afleveren dan gebruikelijk. In de praktijk wordt er echter vaak creatief omgesprongen met het 'sweat equity'-idee en de persoonlijke inbreng afgekocht, bijvoorbeeld door een jongere uit de buurt, een familielid of een vriend te betalen om aan de woning te werken. Ook in Mbekweni, de case die hierna zal worden geanalyseerd, werd er afgeweken van het oorspronkelijke uitgangspunt en de persoonlijke inbreng vervangen door een opleidingsproject voor de jongeren uit de buurt, die met de verworven kennis verondersteld werden te assisteren bij de bouw van de woningen.

Overheden die het huisvestingsprobleem oplossen met zelfbouw onderschatten vaak de bijbehorende risico's.

Mbekweni

Paarl is een kleine stad op ongeveer zestig kilometer van Kaapstad waar de industrie voortgekomen is uit de regionale historische landbouw activiteiten, zoals wijnbouw en fruitteelt. Voor het werk in de fabrieken werden goedkope (zwarte) arbeidskrachten aangetrokken en tijdens de oogstperiodes trokken vele seizoenarbeiders vanuit de Oost-Kaap naar Paarl. De tijdelijke verblijven die op braakliggende stukken grond werden opgetrokken, werden al snel permanent bewoond.

In 1951 besloot de lokale overheid om de huisvesting van deze arbeidskrachten te gaan organiseren om zo een gesegregeerde stedelijke organisatie te verzekeren. Hiertoe werd Mbekweni gerealiseerd, halfweg tussen de steden Paarl en Wellington. Vanaf haar conceptie groeide de kleine nederzetting uit tot een township met vandaag de dag ongeveer 25.000 inwoners, waarvan velen gehuisvest in houten uitbreidingen ('wendies') en hutjes.

In 2004 kreeg de gemeente goedkeuring voor de ontwikkeling van 766 nieuwe woningen. Een lokale ondernemer wist de gemeente te overtuigen om de bouw volledig op zich te nemen, maar de schaal en administratieve verplichtingen waren te hoog gegrepen en het project liep vast. In 2006, na een interventie van het hoofd van de provinciale dienst voor huisvesting en lokaal beleid, werd er besloten het project een nieuwe kans te geven, echter onder strikte voorwaarden en onder directe controle van Pauline Houniet, hoofd van de genoemde dienst en verantwoordelijk voor de provinciale PHP-projecten. Bijgevolg werd er geopteerd voor realisering van het project via een PHP.

Van afval tot bouw materiaal

De woningen die gebouwd worden in Mbekweni zijn geen doorsnee sociale woningen, zoals sinds 1994 door de overheid gebouwd onder het Reconstruction and Development Programme (RDP) (als deze al als 'woningen' kunnen worden beschreven). In plaats van constructies van dertig vierkante meters, opgetrokken uit ruwe betonblokken en

afgedekt met een golfplattendak, had men de ambitie om volwaardige woningen van zestig vierkante meters te realiseren. Houniet beseftte dat het concept goed uitgedacht moest worden en dat er gezocht moest worden naar alternatieve methoden en materialen om dit waar te kunnen maken. Daarom werkte ze samen met de Kaapse architecten Vernon Collis en Anna Cowen, wiens eigen kantoor op de flanken van de Tafelberg volledig is opgetrokken uit stenen die ter plaatse tijdens de grondwerken werden gevonden en materiaal dat op andere werven bij het afval terecht was gekomen.

Bij het ontwerp van de woningen in Mbekweni werd rekening gehouden met uiteenlopende aspecten, zoals de aanwezigheid van keien in de bouwgrond en de afkeur van de Xhosa bewoners voor vormen die terugverwijzen naar bouwelementen uit het verleden, zoals hutten. Men wilde ook absoluut voorkomen dat de woningen te warm zijn in de zomer en te koud in de winter, wat het geval is met de RDP-woningen. Het resultaat is een lange smalle woning met twee bouwlagen, waarvan de muren bestaan uit een dubbelwandig systeem met aan de binnenzijde betonnen snelbouwblokken en aan de buitenzijde de keien die ter plaatse werden opgegraven. Hiervan werd ook de naam van het project afgeleid: Stonehouse.

Bij aanvang had men de bedoeling de eerste acht woningen te gebruiken om te experimenteren en te leren. Voorbeelden hiervan zijn de toevoeging van een haard in het tweede huis, het gebruik van hout in plaats van steen voor de wanden op de verdieping, de onderverdeling van de glasoppervlaktes in de ramen (wat de kostprijs drukt bij eventuele vervanging) en het anticiperen op toekomstige uitbreidingen. Het smalle ontwerp laat het toe om balken te gebruiken die door de industrie als restproduct ontstaan bij de vervaardiging van grote houten liggers. Voor de vloeren worden resten natuursteen gebruikt die op werven van kantoren of hotels bij het afval terecht komen.

Er kan groter en beter gebouwd worden door de persoonlijke inbreng van de toekomstige bewoners.

Tussen droom en daad...

Om de realisatie ter plekke te coördineren werd een externe expert aangesteld die voltijds op de werf aanwezig is en het aanspreekpunt is voor zowel de architecten, de ambtenaren van de verschillende besturen als andere betrokkenen. Voor het overleg tussen de begunstigden en de projectorganisatie werden door de gemeenschap drie vertegenwoordigers gekozen. Nadat deze organisatorische aspecten allemaal geregeld waren, werd gestart met de training van de jongeren, die na het afronden van hun opleiding ook daadwerkelijk aan de slag gingen.

De keuze om met jongeren te werken is bij een PHP vaak ingegeven door de veronderstelling dat men op deze manier aan kennisoverdracht doet en de jongeren, vaak vroegtijdige schoolverlaters, een tweede kans geeft om de arbeidsmarkt te betreden. De discipline en positieve

attitude die verwacht werd, ontbrak echter volledig. De jongeren stelden buitensporige eisen, bijvoorbeeld met betrekking tot lonen, en de situatie werd bijzonder grimmig toen ze de externe coördinator en enkele lokale ambtenaren in een container opsloten om hun eisen kracht bij te zetten. De realisatie van de broodnodige extra woningen in Mbekweni leek hierdoor opnieuw in het gedrang te komen.

De doorzettingskracht van de provinciale directie ging echter ver. Na een periode van rust om de gemoederen te laten bedaren, werd het project weer op de rails gezet. En wel op een heel bijzondere manier. Pauline Houniet startte een overleg met de verantwoordelijke overheden van het gevangeniswezen en kon hen overhalen om een aantal gevangenen uit de penitentiaire inrichting in Paarl de kans te geven een opleiding te volgen in ruil voor medewerking aan het Stonehouseproject. Gevangenen die vastzaten voor minder zware delicten, zoals diefstal, konden zich kandidaat stellen om deel te nemen aan het proefproject. De respons overtrof de stoutste verwachtingen.

De gevangenen worden binnen de gevangenis opgeleid in verschillende aspecten van het bouwgebeuren, van ruwbouw tot timmerwerk. Na het afronden van de training krijgen ze een gereedschapskist met het benodigde materiaal om in de bouw aan de slag te gaan. Hun eerste project is het meewerken aan de Stonehouses in Mbekweni, waarvoor ze een vergoeding ontvangen. Zolang ze nog in de gevangenis zitten, worden deze gelden op een spaarrekening gestort. Dit geld en de opgedane ervaring moet hen in staat stellen om na het beëindigen van het Stonehouseproject zelfstandig verder te kunnen werken en een eigen zaak op te bouwen.

Van experiment tot nationaal succes?

De belofte die de democratisch verkozen overheid deed in 1994 – een miljoen nieuwe woningen per jaar – blijft tot op vandaag het huisvestingsbeleid in Zuid-Afrika achtervolgen. De achterstand loopt op en het ongenoegen onder de bevolking is groot. De case in Mbekweni maakt duidelijk dat een overheid die zelfbouw als mogelijke oplossing voor het huisvestingsprobleem naar voren schuift de moeilijkheden die ermee gepaard gaan onvoldoende inschat. Tegelijkertijd toont het aan dat deze moeilijkheden en problemen ook potentiële oplossingen en progressieve ideeën in zich dragen.

Het doorzettingsvermogen van één uitzonderlijk individu heeft er niet enkel voor gezorgd dat een moeilijk huisvestingsproject toch gerealiseerd werd, maar ook dat er nu kansen worden geboden aan mannen die anders aan de rand van de samenleving 'gevangen' zouden blijven. Dit proefproject is uniek in Zuid-Afrika, maar heeft de aspiratie om toepassing te vinden in het hele land. Hierbij dienen we toch enkele kritische kanttekeningen te plaatsen. Het oorspronkelijke PHP-idee, dat een nauwe samenwerking tussen de begunstigden en de overheid vooropstelt, is er juist op gericht de inspraak van de betrokkenen zo groot mogelijk te maken zodat deze zich persoonlijk verbonden voelen en zich extra willen inzetten om hun eigen woning te realiseren. Door de uitholling van het 'sweat equity'-concept wordt de betrokkenheid echter meer en meer aangetast of gaat zelfs verloren. Deze kritiek werd ook reeds geuit door de drijvende kracht achter het succes van Victoria Mxenge, die ook meent dat persoonlijke verbondenheid de cruciale factor is voor een succesvol zelfbouwproject.

Tijdens verschillende gesprekken met begunstigden van de Stonehouses bleek tevens dat er onvoldoende informatie wordt verstrekt over het soort huizen dat gebouwd gaat worden, ondanks het voorafgaande onderzoekswerk van een antropoloog. Mijn respondenten gaven aan dat ze zich afvroegen waarom zij “zo’n ‘speciaal’ huis” moesten bewonen en waarom ze niet konden wonen “zoals iedereen”. Het is symptomatisch dat zelfs een van de drie vertegenwoordigers ervoor geopteerd heeft om het stuk grond waarop haar Stonehouse gebouwd zou worden te ruilen tegen een RDP-huis aan de rand van Mbekweni. Mijns inziens wordt hiermee de vinger op een belangrijke wonde gelegd, namelijk het absolute gebrek aan communicatie tussen de participanten en aandacht voor de persoonlijke woonvoorkeuren van de begunstigden. Uit onderzoek naar een ander Zuid-Afrikaans huisvestingsproject blijkt hoe sterk de tevredenheid met de woning toeneemt als de persoonlijke woonwensen van de begunstigden worden meegenomen in het ontwerp. De case in Mbekweni toont aan hoe snel een bottom-up concept dat van bovenaf wordt geïnitieerd kan afglijden tot het zoveelste sociale woningbouw experiment, waarvan de positieve effecten op lange termijn op z’n minst twijfelachtig zijn.

Caroline Newton (caroline.newton@mac.com) is architect en licentiaat politieke wetenschappen. Momenteel rondt ze haar doctoraat geografie aan de Katholieke Universiteit Leuven af, waarvoor ze onderzoek deed naar participatieve huisvestingsprojecten in Kaapstad, Zuid-Afrika.

Literatuurselectie

Blake, M. (2000) Housing for all in South Africa. A review of the meaning of the right to adequate housing with specific reference to the government's national housing subsidy scheme. Johannesburg: NADEL.

DAG (2000) Discussion paper on housing finance. Cape Town: Paper prepared for the Urban Sector Network (USN).

Gardner, D. (2004) Sharpening the focus: A new look at South Africa's housing strategy. Paper presented at the Housing Finance Resource Programme.

Huchzermeyer, M. (2001) Housing the poor? Negotiated housing policy in South Africa. *Habitat International* 25, pp. 303-331.

Huchzermeyer, M. (2003) Low income housing and commodified urban segregation in South Africa. In: C. Haferburg & J. Oßenbrügge (eds.)

Ambiguous restructurings of post-apartheid Cape Town. The spatial form of socio-political Change. Münster: Lit verlag.

Manie, S. (2004) The people's housing process. Current practice and future trends. Paper presented at the Institute for Housing in South Africa Conference.

Parnell, S. & D. Hart (1999) Self-help housing as a flexible instrument of state control in 20th century South Africa. *Housing Studies* 14, 3, pp. 367-386.

Tomlinson, M. R. (1997) Research report no.59. Watchdog or lapdog? National and provincial legislators' views of the new housing subsidy scheme. Johannesburg: Centre for Policy Studies.

Tomlinson, M. R. (1998). South Africa's new housing policy: An assessment of the first two years, 1994-96. *International Journal of Urban and Regional Research* 22, 1, pp. 137-146.

Private geluidbubbles en stedelijke openbaarheid

AUTEUR Yvonne Rijpers

Mijn eerste gedachte bij het zien van *Sound moves. iPod culture and urban experience* (2007) van Michael Bull was: wat een geweldig onderwerp om onderzoek naar te doen en een boek over te schrijven! De achterflap belooft nieuw stadssociologisch terrein aan te boren: de auditieve ervaring van het sociale met tussenkomst van mobiele communicatietechnologieën... Het klinkt misschien een beetje vaag, maar ook erg intrigerend.

Bull is geen vreemdeling op het gebied van sociale wetenschappen en muziek. Eerder deed hij onderzoek naar gebruikers van Sony walkmans voor zijn boek *Sounding out the city. Personal stereos and the management of everyday life* (2000). Bull geeft ook nu weer erg hoog op van zijn onderwerp in kwestie: de iPod is "het symbool van het westerse verhaal over stijgende mobiliteit en privatisering."

Wat is het verhaal van de iPodcultuur en de stedelijke ervaring? In het kort stelt Bull dat iPodgebruikers zich in hun eigen 'geluidbubbles' bewegen. We leven in een turbulente, complexe en chaotische wereld, waar de iPod de droom van een zuivere, eigen ervaring in vervulling laat gaan. Waar andere media, zoals televisie, de gebruiker een vals gevoel van aanwezigheid in de wereld verschaffen – je waant je vanuit je luie stoel onderdeel van de buitenwereld – biedt de iPod je de mogelijkheid de stedelijke omgeving echt te beleven, terwijl je persoonlijke muziekkeuze uit je iPod individuele emoties oproept. Binnen deze 'geluidsbubbles' sluiten de iPod gebruikers zich af van de sociale en geografische ruimte van de stad, waardoor deze verarmt; alle plekken worden 'non-spaces' en we zijn steeds meer 'alonetgether'. Maar wacht eens even... De iPod is toch zeker niet het eerste mobiele stuk consumententechnologie dat deze ervaring verschaft? Je kon je walkman en cassettebandjes toch ook overal mee naartoe nemen? De grammofoon van eind negentiende eeuw werkte prima in de buitenlucht. Die paste natuurlijk niet in je broekzak, maar dat weerhield mensen er niet van om buitenshuis muziek te luisteren en hun omgeving daardoor anders te ervaren. En wat te denken van hét icoon van het begin van de hiphop: de gettoblaster?

De trendbreuk wordt niet bewezen, omdat die er vermoedelijk helemaal niet is.

Naarmate het boek vordert, wordt het onderwerp steeds ongreepbaarder. Wat iPodcultuur precies is, wordt niet echt duidelijk. Afhankelijk van de strekking van de afzonderlijke hoofdstukken wordt het thema uitgebreid met automobilititeit en telecommunicatie, wat een beetje

verwarrend werkt. Als je een trendbreuk wilt aantonen in de beleving van de stedelijke omgeving, moet je een vergelijking maken tussen vroeger en nu. Dan zou ik me niet hebben afgevraagd wat het verschil was tussen de iPod en de grammofoon, gettoblaster, walkman of mobiele telefoon en een mp3-speler. De voornaamste reden dat deze vergelijking niet duidelijk in het boek naar voren komt, is volgens mij omdat er van een daadwerkelijke trendbreuk eigenlijk geen sprake is. Om zijn verhaal te illustreren citeert Bull veel belangrijke auteurs uit het veld van de sociologie en de stadsstudies. Simmel, Sassen, Castells, Augé, Sennett, Bauman en Urry: ze komen in (soms pagina's lange) citaten allemaal voorbij. Waarom? Vaak is de samenhang met het onderwerp niet helemaal duidelijk, waardoor de citaten vooral het beeld oproepen van iemand die zoekende is. Het onderwerp is op het eerste gezicht inderdaad pakkend, maar het gaat gepaard met een rammelende theorie die steun probeert te halen uit gedegen theorieën die hier echter niet of nauwelijks op van toepassing zijn. Dat verklaart vermoedelijk ook waarom de citaten slechts citaat blijven en niet in eigen bewoordingen en in relatie tot het thema worden uitgewerkt. Het gevoel dat rest is dat het verschijnsel iPod, het uiterlijk, het simpele design en de snelle verspreiding ervan, indruk op de auteur heeft gemaakt. De context waarbinnen dit fenomeen is ontstaan en tot volle wasdom is gekomen, is hij echter uit het oog verloren. Mijn eerste gedachte na het lezen van dit boek: wat een gemiste kans! Men kan beter een iPod kopen dan dit boek!

Bull, M. (2007) Sound moves. iPod culture and urban experience. Oxford: Routledge. ISBN 9780415257510.

De exploitatie van neo-bohemia

AUTEUR Peter van Hamersveld

In de eerste plaats is *Neo-bohemia. Art and commerce in the postindustrial city* (2006) van Richard Douglas Lloyd een etnografische beschrijving van de transformatie van de buurt Wicker Park in Chicago gedurende de laatste decennia. Begin jaren tachtig stond Wicker Park bekend als een gevaarlijke onpopulaire immigrantenbuurt. Momenteel is het een gegentrificeerde yuppentrekpleister vol kunst, horeca en 'nieuwe economie'. Deze typering geeft het boek echter bij lange na niet de eer die het verdient. Lloyd verbindt macro-economische trends, culturele omwentelingen, verschuivingen op de mondiale arbeidsmarkt en stedelijke ontwikkelingen van de lange en korte termijn op een inzichtelijke, begrijpelijke en vooral zinvolle manier. Een louche straathoek gedomineerd door drugs en prostitutie, de 'sweatshops' van Nike in de derde wereld, een informeel dotcombedrijfsfeestje en MTV's succesformule *The Real World* vormen slechts een kleine greep uit de vele verschijnselen waarvan Lloyd het onderlinge verband overtuigend aantoonst. De uiteenlopende thema's die Lloyd aan zijn rode draad rijgt, zijn soms verrassend, maar altijd relevant.

Het ontstaan van neo-bohemia

Om de buurttransformatie volledig te beschrijven, begint Lloyd met behulp van klassieke stadssociologische inzichten bij de opkomst van de Fordistische economie. Hij beschrijft eerst de snel groeiende negentiende-eeuwse industriestad Chicago. De aanvankelijk gestaag in welvaart toenemende arbeidersbuurten gaan hard bergafwaarts als de deïndustrialisatie haar intrede doet. Het belangrijkste punt dat Lloyd hier naar voren brengt, is de sterke wederzijdse afhankelijkheid tussen productie en locatie. Zoals later blijkt, is deze band in het digitale postindustriële tijdperk van (snel)transport en telecommunicatie nog altijd relevant.

Daarna volgt een historische uitdieping van het concept bohemia, zoals dat wordt gebruikt in relatie tot het Parijse Montmartre in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het romantische beeld van een concentratie arme kunstenaars, naar elkaar toe getrokken door lage huren en een inspirerende omgeving, die aan de basis staat van een culturele bloeiperiode wordt al gauw genuanceerd en gerelativeerd. Lloyd toont een scherp vermogen om de fundamentele interne tegenstrijdigheden aan te tonen die reeds in dit bohemia de kop op staken: "een air van diepzinnigheid waarmee men beweert af te wijzen wat eigenlijk al verdwenen is." Wat betreft de Verenigde Staten komt Greenwich Village in New York City als prototype bohemia aan bod: "een avant-gardegetto te midden van een zee van cultureel populisme."

Lloyd ziet de massaculturele omslag van de jaren zestig tevens als een

omslag voor de aard van bohemia's. Bohemia kan zich als tegencultuur immers niet op dezelfde manier blijven verhouden tot de omringende maatschappij als die massaal de tegencultuur geïncorporeerd heeft – alternatief is in. Daarom spreekt hij ook vanaf dat moment van postindustrieel bohemia, of neo-bohemia. De beschrijving van het ontstaan van deze moderne bohemia's en het onvermijdelijke daaropvolgende verval, een van de centrale paradoxen, vormt het middendeel van zijn boek. Dit gedeelte is een ware eyeopener. Lloyd legt vele ambiguïteiten bloot, zoals de haat-liefdeverhouding tussen kunstenaars en yuppen, het zichzelf ondermijnende mechanisme van neo-bohemia en de dubbele moraal van de bohémiens ten opzichte van geld. Het derde en laatste deel van het boek ligt duidelijk in de lijn van Sennetts *The culture of the new capitalism* (2006). Hierin laat Lloyd zien hoe de nieuwe mondiale economie en de daarmee gepaard gaande geflexibiliseerde arbeidsmarkt neo-bohemia exploiteert. Deze exploitatie vindt volgens hem vaak onbewust plaats en beperkt zich ook niet uitsluitend tot de arbeidsmarkt. Lloyds visie op deze kapitalistische invasie in het culturele domein en de nadruk op het toenemende belang van 'branding' vertoont gelijkenissen met de zienswijze van David Hesmondalgh, die in *The cultural industries* (2007) niet alleen het wetenschappelijk debat over de veranderende aard van culturele productie uiteenzet, maar ook stilstaat bij de sociale consequenties. Lloyds neomarxistische ondertoon komt in deze passages het meest nadrukkelijk naar voren. Het kroeg- en clubleven van de bohémiens als werk en vrijetijdsbesteding komt uitgebreid aan de orde in het hoofdstuk *Making the Scene*. Hoewel het punt dat hij hierin maakt past in zijn betoog, doet het enigszins overdreven aan om hier bijna een geheel hoofdstuk aan te wijden.

Het romantische beeld van de arme kunstenaar wordt al gauw door Lloyd genuanceerd.

Kritisch, maar (te) mild

De inleiding van *Neo-bohemia* leest als een moderne roman. Deze prozaïsche schrijfstijl maakt in de daaropvolgende hoofdstukken plaats voor scherpe kritische wetenschappelijke observaties, maar vaker dan bij vlagen blijft Lloyd zijn toevlucht nemen tot literaire alliteraties en dubbelzinnige metaforen. Deze combinatie levert een goed leesbare en verhelderende tekst op. Ook schuwt hij het gebruik van inventieve

termen niet, zoals 'productive leisure'. Alle hoofdstukken worden afgesloten met bondige samenvattingen, die tevens een solide brug vormen naar het volgende. Deze degelijke uitsmijters verschillen niet veel van heuse cliffhangers.

Lloyd verwijst in zijn betoog rijkelijk naar collega-stads- en cultuursociologen. Hij maakt, hoewel oppervlakkig, gebruik van het begrip 'scene', dat door Will Straw in het artikel *Cultural scenes* (2004) is gedefinieerd als een lokale clustering van sociale en culturele activiteiten. Ook Sarah Thorntons *Club cultures* uit 1996 weerklinkt duidelijk als Lloyd schrijft over zogenaamd subcultureel kapitaal of de denkbeeldige mainstream waartegen autonome kunstenaars zich menen af te zetten.

Onvermijdelijk wordt ook het werk van Richard Florida veelvuldig aangehaald. Soms maakt Lloyd dankbaar gebruik van Florida's (kwantitatieve) materiaal als ondersteuning voor zijn eigen betoog, soms stelt hij zich lijnrecht op tegenover Florida's conclusies. Hoewel hij zijn (op)positie expliciet verwoordt, blijft zijn kritiek opvallend mild en zonder al te harde verwijten, ondanks het feit dat Florida's theorie in het licht van de polarisering van de stedelijke arbeidsmarkt momenteel zeer ter discussie staat. Opmerkelijk des te meer omdat Lloyd het hoogste woord voert over exploitatie en oneerlijke distributie van behaalde winst. Lloyd deelt de veelgehoorde kritiek dat de 'creatieve klasse' in feite een gesegregeerde categorie is. Hij trekt echter niet de richting van de causaliteit tussen de concentratie van kunstenaars en andere hoogopgeleiden in twijfel, zoals economisch geograaf Ann Markusen bijvoorbeeld wel doet. Hiermee gepaard gaat Lloyds idee dat de locatie van een nieuw bohemia vooraf nauwelijks te voorspellen is, terwijl Markusen juist meent dat dit door bewuste stadsplanning te sturen is.

Niet perfect, maar steekhoudend

Zoals bij iedere casestudie is ook in dit geval de generaliseerbaarheid een heikel punt. Lloyds onderzoek naar en beschrijving van de postindustriële economie blijft beperkt tot de grafische ontwerpsector,

De scherpe observaties van Lloyd zijn een vertrekpunt voor nieuwe theorievorming.

met een incidenteel uitstapje naar de aangrenzende ICT-sector. Deze beperking ligt gezien de lijn van het verhaal weliswaar voor de hand, maar wordt niet expliciet verantwoord. Behalve dat het boek enigszins 'Amerikaans' aandoet, erkent Lloyd zelf ook de invloed van specifieke aspecten van de culturele eigenheid van de Verenigde Staten. De vraag hoe deze casestudie te vertalen is naar Europa, blijft daardoor vooralsnog onbeantwoord.

In de conclusie merkt Lloyd wel op dat Wicker Park niet op zichzelf staat: in de Verenigde Staten zijn er meer tekenende voorbeelden van stadswijken waar het verband tussen cultuur en stedelijke economie begrepen kan worden. Hij doet daarbij voorkomen alsof de beschreven transformatie van Wicker Park een vast patroon is, met gentrification als

onvermijdelijke uitkomst. Over alternatieve scenario's of stagnerende neo-bohemia's blijft de lezer in het duister tasten.

In het beschrijven van de manier waarop het kapitalisme de autonome kunsten weet uit te buiten, gaat Lloyd zover dat hij vrijetijdsbesteding zoals het hangen in een koffiehuis bestempelt tot geëxploiteerde productiviteit in het postindustriële economische systeem. Hoewel hij in zijn betoog duidelijk aantoonst hoe deze bezigheden in Wicker Parks bohemia hebben bijgedragen aan een vruchtbare omgeving voor de grafisch ontwerpsector, is deze constatering misschien wel erg vergezocht.

De problemen omtrent de generaliseerbaarheid bieden uiteraard ook nieuwe mogelijkheden voor onderzoek. De scherpe observaties van Lloyd zijn een vertrekpunt voor nieuwe theorievorming. Zo verdient het exploitatiemechanisme van de 'bohemian way of life' nader onderzoek en is het concept 'productive leisure' interessant. *Neo-bohemia* is in zijn totaliteit een steekhoudend kritisch alternatief voor het euforische denken over de 'creatieve economie'. Ondanks de neomarxistische ondertoon vervalt Lloyd niet in de achterhaalde retoriek van antikapitalistische klassenstrijd, maar biedt hij een vernieuwende en mogelijk zeer vruchtbare visie op de wisselwerking tussen cultuur en economie. Een manifest beginnend met "bohémiens aller postindustriële westerse landen verenigt u!" is het niet, maar *Neo-bohemia* kan wel een aanzet zijn tot een herdefiniëring van klassen. Behalve sociaalruimtelijke wetenschappers zouden ook bestuurders van zich als 'creatief' profilerende steden en studenten van de kunstacademie er voor zichzelf en voor anderen goed aan doen om *Neo-bohemia* eens ter hand te nemen.

Peter van Hamersveld (P.C.vanHamersveld@student.uva.nl)
studeert sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Deze recensie is oorspronkelijk geschreven in het kader van de derdejaars bachelormodule Stadscultuur.

Literatuurselectie

- Hesmondhalgh, D. (2007) *The cultural industries*. Londen: Sage.
- Lloyd, R.D. (2006) *Neo-bohemia. Art and commerce in the postindustrial city*. New York, Londen: Routledge.
- Markusen, A. (2006) Urban development and the politics of a creative class: evidence from a study of artists. *Environment and Planning A*, 38, pp.1921-1940.
- Sennett, R. (2006) *The culture of the new capitalism*. New Haven, Londen: Yale University Press.
- Straw, W. (2004) *Cultural scenes*. *Society and Leisure* 27, 2, pp.411-422.
- Thornton, S. (1996) *Club cultures: music, media and subcultural capital*. Middletown: Wesleyan University Press.

Overleefgemeenschappen

AUTEUR Marloes Wevers

Wie meent dat de commune als bewust alternatieve gemeenschappelijke woonvorm na zijn grote populariteit in de jaren zestig en zeventig een stille dood is gestorven, heeft het mis. Dat leert de afstudeerscriptie *Communale leefgemeenschappen op zoek* (2007) van sociaal geograaf Wilma Bakker. Afhankelijk van de gehanteerde definitie lopen de schattingen voor Nederland uiteen van enkele honderden tot enkele duizenden, en alles wijst erop dat het aantal groeiende is.

Er kunnen grofweg vier typen worden onderscheiden: de religieuze, ecologische, praktische en communale leefgemeenschap, en in Bakkers onderzoek staat het laatste type centraal. Hoewel communale leefgemeenschappen er veelal ook religieuze of ecologische principes op nahouden, is de hoofdideologie het communitarisme: een afkeer van individualisme en de daarmee geassocieerde mentaliteit van consumptisme, materialisme en gebrek aan maatschappelijke betrokkenheid en spiritualiteit. Men draagt dit uit door samen te werken, leefruimtes te delen en gezamenlijke activiteiten te ontplooiën en wil daarmee een voorbeeld zijn voor anderen.

De trend wordt verklaard uit een verlangen naar sociale cohesie, waaraan een gebrek zou zijn ontstaan door het minder dwingend worden van de traditionele banden met familie, buurt, kerk en vereniging. Bakker wijst op de interessante paradox dat communale leefgemeenschappen zich keren tegen individualisering, maar dat dat proces tevens de grotere individuele keuzevrijheid heeft voortgebracht die deze samenlevingsvorm als alternatief voor het gezinsleven mogelijk maakt. Daarnaast beredeneert zij dat het verlangen naar sociale cohesie en de wens om een voorbeeldfunctie te vervullen met elkaar op gespannen voet staan. Immers, voor het eerste is een hecht groepsverband en dus een zekere geslotenheid nodig, terwijl voor het tweede juist openheid noodzakelijk is. Inzicht te geven in dit spanningsveld en de gehanteerde sociale en ruimtelijke strategieën om daarmee om te gaan is de centrale doelstelling van Bakkers onderzoek.

Er zijn bewoners geïnterviewd van zes communale leefgemeenschappen, geselecteerd op basis van variatie in omvang, locatie en functionele invulling (wonen of gecombineerd wonen en werken), en daaruit is gebleken dat er in vijf van de zes gevallen inderdaad sprake is van spanning tussen de mate van geslotenheid die theoretisch vereist is en de feitelijke geslotenheid. Het belang dat men hecht aan de voorbeeldfunctie is echter kleiner dan verwacht en speelt bij vier van de onderzochte gemeenschappen geen rol (meer). Het creëren van de ideale woonomgeving en het streven naar sterke onderlinge banden staat bij vrijwel alle gemeenschappen voorop. Dit wil echter niet zeggen dat dat laatste in de praktijk altijd even makkelijk lukt. Het is zoeken naar een bevredigend evenwicht waarbij het voortbestaan van de leefgemeenschap wordt gewaarborgd.

Voorals naarmate de groep groter is, blijkt bij persoonlijke conflicten in

plaats van naar communicatie snel naar ruimtelijke middelen te worden gezocht. Dit wordt aansprekend geïllustreerd door een leefgemeenschap gevestigd in een voormalig ziekenhuis. In de loop der jaren werden daar heel wat individuele keukens gebouwd om elkaar makkelijker te kunnen ontlopen, hoewel ze ook weer werden afgebroken als men vond dat het individualisme te veel om zich heen begon te grijpen. Ook bij de selectie van nieuwe bewoners blijkt de omvang problematisch te kunnen zijn. Sociale cohesie is theoretisch het best gediend met homogeniteit en onderlinge sympathie, maar het is lastig – en zeer tijdrovend – om mensen te vinden die de idealen onderschrijven, een waardevolle bijdrage aan de gemeenschap kunnen leveren én met alle bewoners goed op kunnen schieten. Als gevolg hiervan zijn leefgemeenschappen vaak gedwongen zich opener op te stellen dan men idealiter zou willen.

Tegen individualisering, maar ook een voortvloei- sel daarvan.

Kleine leefgemeenschappen kennen dit probleem niet, maar moeten zich om andere redenen openstellen voor de buitenwereld. Zij moeten bijvoorbeeld ruimtes verhuren aan congresgangers of een winkeltje runnen voor extra inkomsten, of open dagen en 'meeleefweken' organiseren om handen en voeten te geven aan hun ideaal een voorbeeld te zijn voor de samenleving.

Bakker slaagt er met degelijk kwalitatief onderzoek uitstekend in te typeren met welke problemen communale leefgemeenschappen geconfronteerd worden en hoe zij een balans vinden in de tegenstrijdige eisen die hun ideologie aan hen stelt. Vooral door haar keuze voor een ontwikkelingsperspectief wordt duidelijk dat veel leefgemeenschappen bewust of onbewust een deel van hun ideologie achter zich hebben gelaten. In de loop der jaren zijn ze minder een politiek statement geworden en steeds meer een praktisch alternatief voor wie het doorsnee gezinsleven te beperkt en de buurt te kil vindt. Ja, zelfs in de commune kan men niet aan de tijdgeest ontsnappen en is de individualiseringstrend voelbaar.

Bakker, W. (2007) Communale leefgemeenschappen op zoek; Een onderzoek naar het spanningsveld tussen geslotenheid en idealen. Universiteit van Amsterdam, Sociale Geografie.

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Faculteit Geowetenschappen
Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] agora@geo.uu.nl
[i] www.agoraweb.nl
[postbanknummer] 61 65 799

REDACTIE

Jesper van Loon (hoofredactie), Marloes Wevers (eindredactie), Tina Kelder (penningmeester), Fieke van Leest (penningmeester), Veronique van Acker, Raffael Argioli, David Bassens, Lomme Devriendt, Mirjam Fokkema, Wouter van Gent, Rogier van der Groep, Heidi Hanssens, Christien Klaufus, Bas van Leeuwen, Sander Lenferink, Ilse van Liempt, Martijn van der Linden, Tineke Lupi, Bruno Meeus, Femke Meijer, Sarah Meys, Leeke Reinders, Yvonne Rijpers, Nick Schuermans, Casper Stelling, Stephanie Vervaeke, Martin Zebracki.

REDACTIEADVIEZEN

Justin Beaumont, Marco Bontje, Ben Derudder, Steven Kromhout, Maarten Loomans, Filip De Maesschalck, Ben de Pater, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Maarten Mieras en Jeroen Sikma

DRUK

A-D Druk bv - Zeist

ABONNEMENTEN (per jaar)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€47,50
Studenten	€17,50
Overigen	€25,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€5,00
Alle studenten Sociale Geografie & Planologie aan de Universiteit van Amsterdam en de Katholieke Universiteit Leuven, en alle eerstejaars bachelors van de Universiteit Utrecht en de Rijksuniversiteit Groningen krijgen via hun instituut een exemplaar. Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd vóór 1 december van het lopende jaar.	

ARTIKELLEN

Artikelen, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaal-ruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn bij de redactie beschikbaar. Artikelen overnemen is toegestaan met toestemming van auteurs en bronvermelding.

ADVERTENTIES/SCRIPTIES

Informatie via agora@geo.uu.nl

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van de Faculteit Geowetenschappen (UU), het C.M.Kaninsituut (UvA), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (RUG) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Het volgende nummer

Het themanummer *De Imaginaire Stad* belicht de perceptie, verbeelding en de mentale geografieën van stadsbewoners. Door ons te baseren op stadsgeografisch, antropologisch en planningsonderzoek willen we de statische en gedepersonaliseerde visie op het stadsleven loslaten en ruimte bieden aan 'beleefde' stadsgeografie. Reeds in de jaren zestig werd onderzoek verricht naar mentale geografieën. De manier waarop een stad wordt gepercipieerd door haar gebruikers is nog van even groot belang voor de ruimtelijke planning en de architectuur, maar hoewel de menselijke beleving centraal staat, is de toepassing vooral structuralistisch van aard. Behalve de eerste perceptie, kan de stad op een meer symbolische manier gelezen worden. We nemen de stad immers niet alleen waar, we kennen er bovendien betekenis aan toe. Deze betekenisgeving kan een ad hoc oriënteringsinstrument zijn, maar ook verwijzen naar complexe verwevenheden van plaats, geschiedenis, het sociale weefsel en de culturele setting van de stad. Hier kan de antropologie een waardevolle bijdrage leveren.

We proberen los te komen van het dwingende karakter van de stadsstructuur en –architectuur en richten ons op de menselijke architectuur in de stad, want ook zonder (infra)structuur bestaat er stedelijkheid. Stedelijkheid is doorweven van nadrukkelijk aanwezige imaginaire werelden, die de ruimte een sociale en culturele dimensie verlenen.

Verkenning van dit thema leidt tot beter begrip van stedelijkheid en

Fotografie Lomme Devriendt

haar alledaagse betekenissen, wat van niet te onderschatten waarde is voor toekomstig stadsbeleid en ruimtelijke planning.

AD-DRUK-advertentie